ŠTUDIJNÉ ZVESTI ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SAV 60, 2016, 157–192

VÝSLEDKY ARCHEOLOGICKÉHO A ARCHITEKTONICKOHISTORICKÉHO VÝSKUMU KOSTOLA SV. MARTINA V HONTIANSKEJ VRBICI V ROKOCH 2014–2015[1]

Eva Fottová – Petra Smetanová – Martin Bóna – Miroslav Matejka

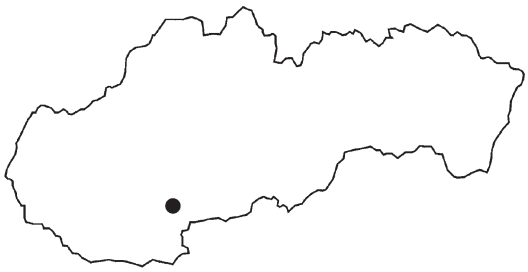

Kľúčové slová: Slovensko, Hontianska Vrbica, sakrálna architektúra, kostolný cintorín, hrobka

Key words: Slovakia, Hontianska Vrbica, sacral architecture, church cemetery, tomb

Results of the archaeological and architectonic-historical Investiagtion of the Church of St. Martin in Hontianska Vrbica in 2014–2015

The submitted article presents results of the archaeological and architectonic-historical investigation of the Church of St. Martin in Hontianska Vrbica, Levice district. The beginnings of the church had been dated to the 15th century. The archaeological investigation and architectonic-historical analysis of uncovered architecture moved the date of its origin to the late 12th–early 13th century. Remains of an extinct Romanesque church with a three-quarter-cylindrical apse and its younger early-Gothic addition in the south have been identified there. Thanks to the investigations, we have obtained new information on the structural development of the church in the high Gothic, late Gothic and Baroque periods. The contribution analyzes 17 burials from the adjacent uncovered church cemetery and their finds. Special attention is paid to two Baroque tombs discovered inside the church. We obtained well preserved remains of Baroque male clothes of a so-far unknown local thane from one of the tombs.

Obec Hontianska Vrbica leží v nitrianskom kraji približne 14 km juhovýchodne od Levíc a je súčasťou historického regiónu Hont. Na jej severovýchodnom okraji stojí na výraznom návrší kostol sv. Martina, znázornený aj na mapách prvého a druhého vojenského mapovania (obr. 1).

Kostol je situovaný na severozápadnom okraji návršia, ktorého úpätie lemuje zo severnej a západnej strany radová zástavba dediny. Na juhovýchodnej strane terén mierne stúpa. Na tomto miernom prevýšení sa nachádza súčasný cintorín. Sakrálnu stavbu obkolesuje nevysoký val[2] s prevýšením do 1 m. Ten vymedzuje oválny priestor s vnútorným priemerom 60–70 m. Kostol stojaci takmer uprostred tohto areálu predstavuje jednoloďovú stavbu s polygonálne ukončeným presbytériom, ku ktorému je od severu pristavaná sakristia obdĺžnikového pôdorysu. Na západnom konci je vstavaná veža nesená emporou (obr. 2).

Dodnes funkčná sakrálna pamiatka má narušenú statiku. Na obvodovom murive stavby sa nachádzajú výrazné trhliny a podlaha v interiéri lode sa na niektorých miestach prepadáva.

PREHĽAD DOTERAJŠIEHO BÁDANIA

Katastrálne územie Hontianskej Vrbice bolo osídlené už v období praveku. Doklady o tom pochádzajú z nedeštruktívnych archeologických výskumov realizovaných formou povrchových zberov. Pri prieskume extravilánu dediny v roku 1962 získal J. Bárta kolekciu pravdepodobne neolitických úštepov z polôh Bleskový kopec a Tekeny (*Bárta 1962a*; *b*). Na lokalitách Berekalja a Hegyalja sa v roku 1957

[1] Príspevok vznikol v rámci grantového projektu 02/0156/14 agentúry VEGA.

[2] Val nebol doteraz skúmaný, jeho funkcia je zatiaľ neznáma.

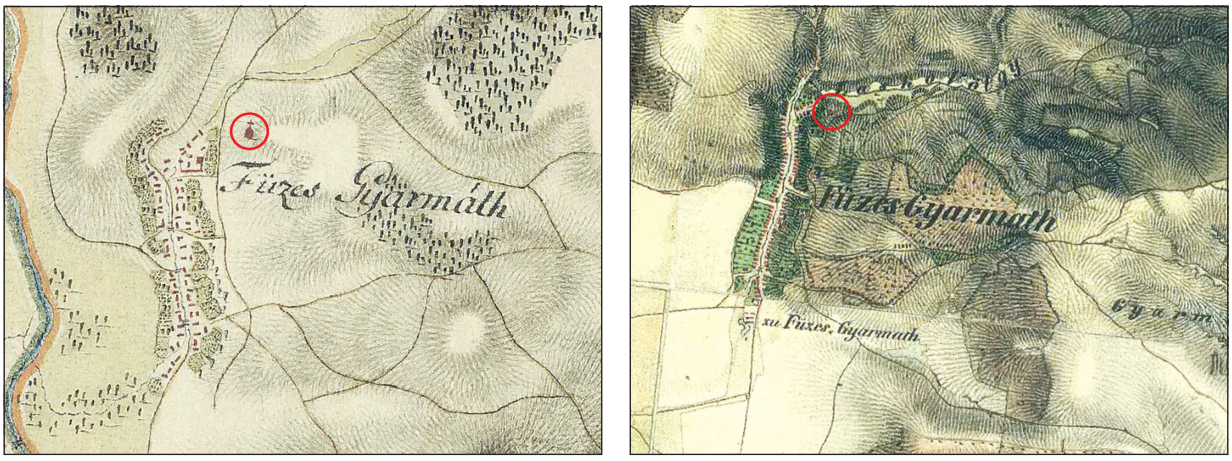

Obr. 1. Hontianska Vrbica na mape z prvého (1764–1787) a druhého (1810–1869) vojenského mapovania s vyznačeným kostolom sv. Martina. Zdroj mapy: Národný geoportál SR [11-7-2016].

Obr. 2. Letecká fotografia, pohľad na kostol zo severozápadu. Zdroj: www.hontianskavrbica.sk [11-7-2016].

našli fragmenty keramiky bádenskej kultúry (*Bánesz 1958a*; *b*; *c*). Z polohy Berekalja pochádzajú tiež doklady o existencii osídlenia z doby leténskej (*Bánesz 1958d*). Hnuteľné pamiatky stredovekého osídlenia nám z katastrálneho územia obce doteraz chýbali. Vychádzajúc z písomných prameňov nás na prípadné včasnostredoveké osídlenie Hontianskej Vrbice odkazuje samotné oikonymum „Garmoth", ktoré je odvodené od mena staromaďarského kmeňového zväzu (*Ivanič 2011*, 67). Pod názvom „Garmoth" vystupuje Hontianska Vrbica v prvej písomnej zmienke z roku 1135 (*CDES 1971*, 72), kde sa píše: *„Quidam nomine Sirtyn predium suum in Garmoth ad duo aratra cum duobus hominibus et pratum ibidem in Zlatna ad secandum fenum dedit ecclesiae supradictae,"* čo v preklade znamená: *„Majer Sirtyn v Garmoth s dvoma ľuďmi, dvoma poplužiami pôdy a lúka, ktorá sa volá Zlatná? (Slatná), kde majú povinnosť pripravovať seno, dávam hore menovanej cirkvi."*

Značný význam pre rozvoj tunajšieho osídlenia mala pravdepodobne stredoveká cesta prechádzajúca dedinou, ktorá je doložená už v roku 1268 v metácii Mýtnych Ludan. Táto komunikácia viedla z Ipeľského Sokolca do Levíc a prechádzala cez Lontov, Zbrojníky, Hontiansku Vrbicu a Mýtne Ludany (*Ivanič 2011*, 39).

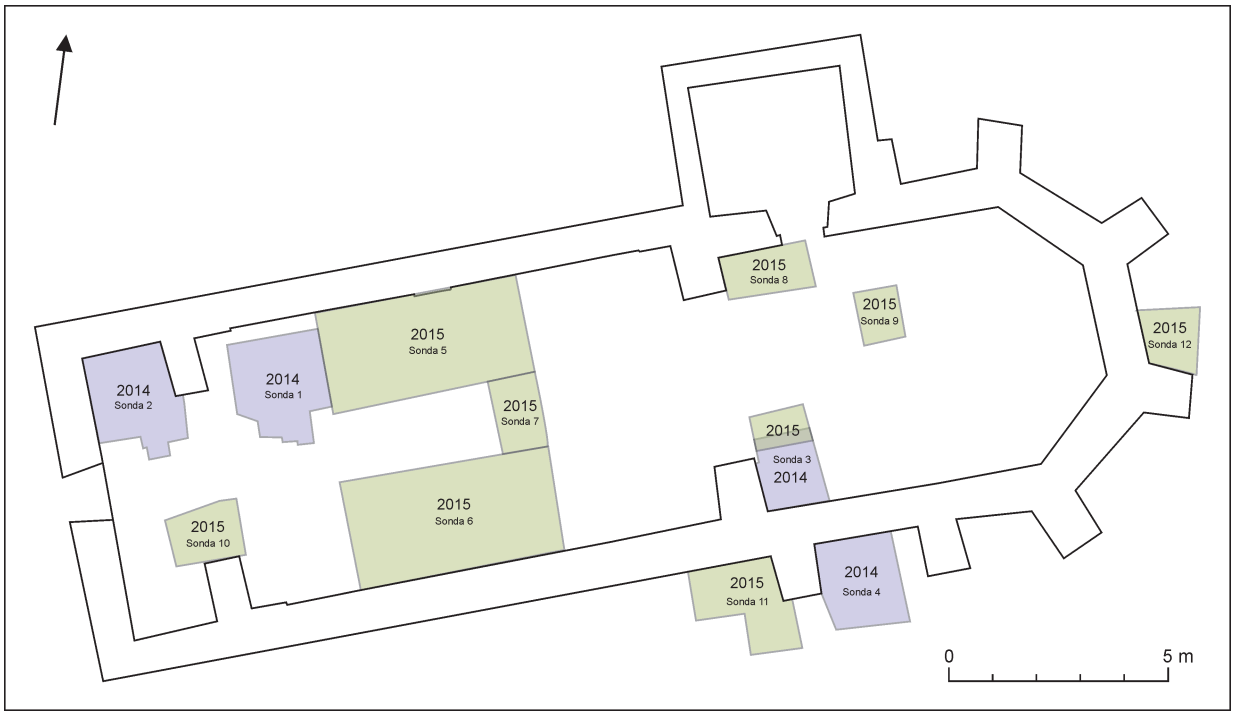

Obr. 3. Hontianska Vrbica. Plán rozmiestnenia sond archeologického výskumu v rokoch 2014–2015.

To, že Hontianska Vrbica sa nachádzala na jednej z významných stredovekých ciest, nám dokladá aj samotné patrocínium kostola. Kult sv. Martina sa pod vplyvom západnej misijnej činnosti objavuje v stredoeurópskom priestore už v období včasného stredoveku, pričom sa jeho kult zintenzívnil najmä počas vlády arpádovskej dynastie (*Slivka 2013*, 104). V priebehu 13. stor. narastá jeho „vojensko-strážny" význam a stáva sa patrónom cestujúcich a kupcov (*Slivka 2013*, 105). Preto sa so sv. Martinom, ako patrónom kostolov, stretávame na miestach dôležitých obchodných ciest. Na území Hontu sú to napr. Bátovce (*Bakács 1971*, 52; *Mező 2003*, 254), Hontianske Nemce (*Bakács 1971*, 160; *Mező 2003*, 260; *Sedlák 2008*, 88), Kamenné Kosihy (*Bakács 1971*, 146; *Mező 2003*, 262; *Sedlák 2008*, 83), Sikenička (*Bakács 1971*, 138; *Mező 2003*, 261).

V prípade kostola v Hontianskej Vrbici sa v literatúre objavuje ešte jedno patrocínium, a to Nepoškvrnené počatie Panny Márie (*Hudák 1984*, 220; *Súpis 1967*, 416). Mariánsky kult mal už od konca 8. stor. štyri sviatky: Narodenie, Očisťovanie, Navštívenie a Nanebovzatie (*Slivka 2013*, 99). Ostatné mariologické patrocíniá sa rozšírili najmä v období protireformácie a v baroku. V prípade Hontianskej Vrbice mohlo dôjsť k zmene patrocínia v súvislosti s reaktolizáciou, kedy sa pri opätovnom prebratí kostola katolíkmi zabudlo na staré patrocínium alebo bolo zvolené vyhovujúcejšie. Ďalším dôvodom zmeny patrocínia bývali vojnové udalosti, pri ktorých bola cirkevná pamiatka poškodená, prípadne úplne zničená a na určitú dobu stratila svoju funkciu (*Hudák 1984*, 60). Na základe týchto skutočností môžeme predpokladať, že najstarší kostol bol s najväčšou pravdepodobnosťou zasvätený sv. Martinovi. V období baroka sa patrocínium zmenilo na Nepoškvrnené počatie Panny Márie. V súčasnosti je kostol zasvätený sv. Martinovi.

Prvá písomná zmienka o farnosti, resp. o farárovi v Hontianskej Vrbici, pochádza z roku 1291 a je v nej menovaný istý Michael presbiter ecclesia de Gyormoth (*Bakácz 1971*, 116, 117). Farnosť v Hontianskej Vrbici evidujú aj pápežské desiatkové registre z rokov 1332–1337 (*Sedlák 2008*, 89). K tomuto obdobiu sa tu spomína Gregorius de Germot. Pretrvávajúcu funkciu tunajšej farnosti v nasledujúcom 14. stor. potvrdzuje jej prítomnosť v zozname fár z roku 1397 (*Súpis 1967*, 416).

Ferenc Maksay vo svojej monografii „Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén" uvádza Hontiansku Vrbicu pod názvom „Érsekgyarmatja". V tomto období patrila obec spolu s ďalšími 13 obcami v Honte ostrihomskému arcibiskupstvu (*Maksay 1900*, 380) a v jeho správe zotrvala spolu s farnosťou až do 19. stor.

V období novoveku prešiel kostol aj do užívania reformovanej cirkvi, ktorej dejiny bližšie spracoval historik Károly Kiss. V rokoch 1628–1630 dochádza na príkaz arcibiskupa P. Pázmániho k prebratiu kos-

tola a majetkov reformovanej cirkvi katolíckym duchovným a k snahe viesť obyvateľstvo v katolíckom duchu. Veriaci však s týmto krokom nesúhlasili a ako autor uvádza ďalej, obrátili sa s prosbou o pomoc na tureckého bega, ktorý v tom čase okupoval okolitý vidiek. Pod hrozbou násilia katolícki duchovní Hontiansku Vrbicu opustili. Rovnako však farnosť opustil aj farár reformovanej cirkvi, ktorý išiel na „kľudnejšie miesto". Hontianska Vrbica sa tak dostala do správy farára z maďarského Fegyverneku, kým sa nakoniec 22. 4. 1647 majetky nevrátili naspäť reformovanej cirkvi. Posledná zmienka o užívaní kostola reformovanými veriacimi pochádza z roku 1711. Ako ďalej autor uvádza, reformované vyznanie sa v Hontianskej Vrbici 70 rokov nepraktizovalo, a to až do roku 1784, kedy dostali veriaci povolenie na stavbu vlastného kostola (*Kiss 1879*, 266–268).

Kostol sa do užívania katolíckych veriacich vrátil pravdepodobne v roku 1769 a bol zaradený ako filiálny kostol k Demandiciam. V tomto čase sa už ako patrocínium kostola uvádzalo Nepoškvrnené počatie Panny Márie (*Némethy 1894*, 95).

V staršej súpisovej pamiatkovej literatúre zo začiatku 20. stor. bol kostol v Hontianskej Vrbici evidovaný ako gotická stavba bez bližšieho časového zaradenia (*Gerecze 1906*, 380). V monografii o Hontianskej župe sa uvádza, že rímskokatolícky kostol vznikol v roku 1423 (*Vírter 1898*, 44). Pravdepodobne touto informáciou sa inšpirovali aj autori Súpisu pamiatok na Slovensku, ktorí kostol charakterizovali ako gotickú stavbu z rokov 1423–1442 (*Súpis 1967*, 416). Toto datovanie korešponduje so zachovaným vzhľadom a pôdorysom kostola, predovšetkým s gotickým polygonálnym presbytériom. Na severnej interiérovej stene sa nachádza kamenné vežičkové pastofórium s ozdobnou neskorogotickou profiláciou s pretínavými prútmi zakončené strieškou a krížom, na ktorom je vyrytý rok 1423. Samotné výklenkové pastofórium v presbytériu však autori Súpisu pamiatok datovali až do doby okolo roku 1480. Rok 1423 zrejme nepovažovali za pôvodný nápis, k čomu sa prikláňame aj my. Ide o údaj doplnený sekundárne a s veľkou pravdepodobnosťou až v novoveku. Z inventára sa v kostole uvádza ešte kamenná krstiteľnica z 15. stor. a drevená neskorobaroková kazateľnica z druhej polovice 18. stor. (*Súpis 1967*, 416). V takomto ponímaní zostala sakrálna stavba až do začatia archeologického výskumu v roku 2014, ktorý priniesol objav zaniknutej apsidy románskeho kostola v dnešnom presbytériu.

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM

Havarijný stav architektúry kostola sv. Martina bol podnetom na riešenie statického zabezpečenia pamiatky a Archeologický ústav SAV v rokoch 2014–2015 zrealizoval predstihový výskum. Archeologické sondy slúžili na prieskum stavu základových múrov, overenie existencie predpokladaných krýpt, charakteristiku vrstiev pod súčasnou podlahou kostola a prieskum stability podložia.

Počas dvoch výskumných sezón sa otvorilo 12 sond, z ktorých deväť sa nachádzalo v interiéri a tri v exteriéri kostola. V roku 2014 boli preskúmané sondy 1–4 a v roku 2015 severné rozšírenie sondy 3, 5–12 (obr. 3).

Sonda 1 (2 x 2 m) bola umiestnená v severozápadnom kúte lode kostola, v mieste prepadávania sa podlahy. Zo severnej strany ju ohraničoval múr severnej steny lode a na západnej strane severný pilier empory. Sonda 2 (2 x 2 m) sa nachádzala na severnej strane vstupnej časti kostola pod emporou, v mieste prepadnutej podlahy. Zo západnej a severnej strany bola ohraničená múrmi kostola a z východnej strany severným pilierom empory. Sondu 3 (1,3 x 2,2 m) sme vytýčili v juhozápadnom kúte presbytéria. Zo západnej strany ju ohraničoval južný pilier víťazného oblúka a z južnej strany stena presbytéria. Sonda 4 (2 x 2 m) bola umiestnená z exteriérovej strany južnej steny presbytéria, približne oproti interiérovej sonde 3. Na severnej strane sa nachádzal múr južnej steny presbytéria a na západnej strane oporný pilier presbytéria. Sonda 5 (1,9 x 4 m) bola vytýčená v interiéri pozdĺž severnej steny lode kostola a sonda 6 (1,1 x 4,6 m) na opačnej strane pozdĺž južnej steny lode kostola. Sondu 7 (0,9 x 1,7 m) sme umiestnili v strede lode medzi 5 a 6. V severozápadnom kúte presbytéria sme otvorili sondu 8 (1,1 x 2,2 m). Zo severnej strany ju vymedzovala stena presbytéria a zo západnej strany severný pilier víťazného oblúka. Sonda 9 (1 x 1,2 m) bola vytýčená v strede presbytéria a sonda 10 (1,2 x 1,7 m) v južnej časti empory. Z južnej strany bola sonda 10 vymedzená južným emporovým pilierom a zo západnej strany stenou schodiska na emporu.

Posledné dve sondy boli umiestnené z vonkajšej strany kostola. Sonda 11 (2 x 2,1 m) sa nachádzala z južnej strany lode kostola, v mieste napojenia lode na presbytérium. Zo severu ju ohraničuje južná stena lode a z východu oporný pilier presbytéria. Sonda 12 (1,3 x 1,5 m) bola situovaná pri východnej stene presbytéria. Z južnej strany ju ohraničuje oporný pilier a zo západu murivo presbytéria.

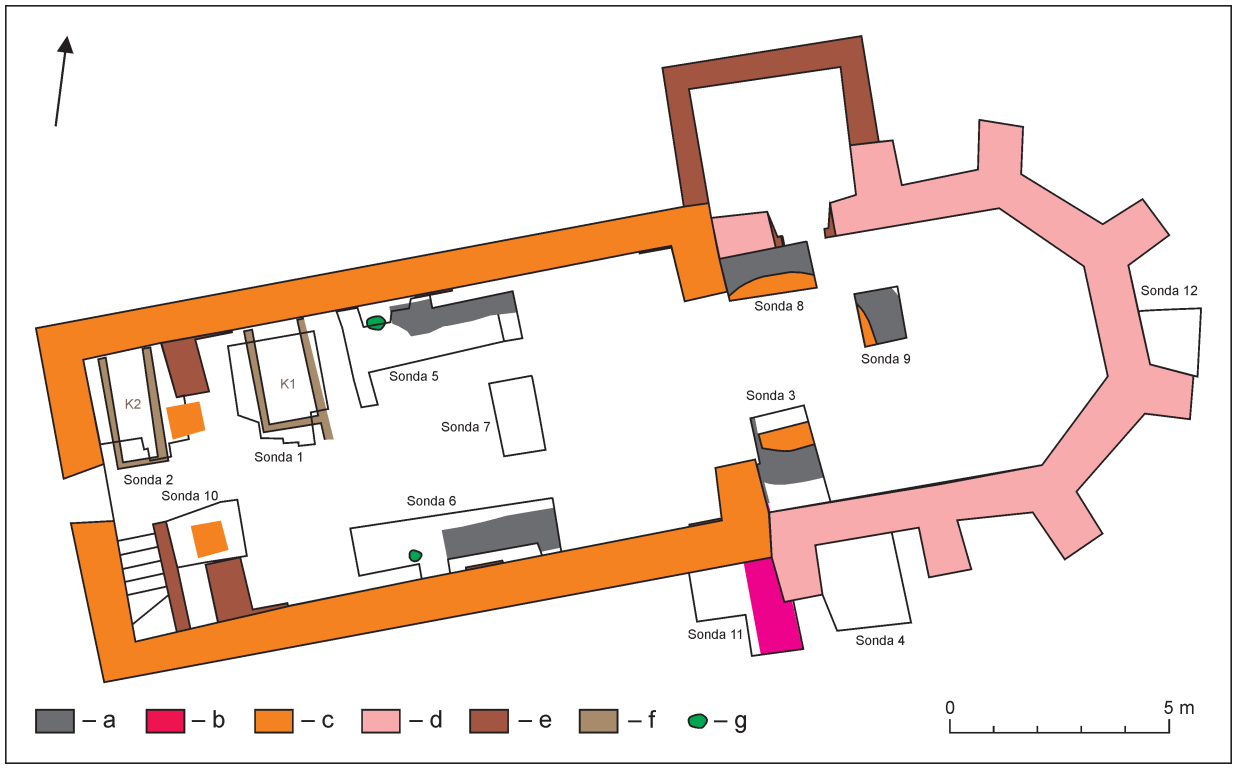

Obr. 4. Hontianska Vrbica. Pôdorys kostola s odkrytými architektúrami a stavebno-historická analýza murív. Legenda: a – 1. etapa – románska, druhá polovica 12. stor. až druhá tretina 13. stor.; b – 2. etapa – ranogotická?; c – 3. etapa – vrcholnogotická, 14. stor. až prvá polovica 15. stor.; d – 4. etapa – neskorogotická, okolo prelomu 15.–16. stor.; e – 5. etapa – baroková staršia, okolo polovice 18. stor.; f – 6. etapa – baroková mladšia, pravdepodobne druhá polovica 18. stor.; g – kolové jamy drevenej stavebnej konštrukcie.

ARCHITEKTONICKO-HISTORICKÝ VÝSKUM

V zmysle rozhodnutia KPÚ v Nitre bol architektonicko-historický výskum v roku 2015 zameraný len na architektonicko-historické vyhodnotenie architektúr, ktoré boli odkryté archeologickým výskumom. Nadzemné konštrukcie neboli doteraz hĺbkovo skúmané a ich výskum je naplánovaný na rok 2016.

VYHODNOTENIE VÝSLEDKOV ARCHEOLOGICKÉHO A ARCHITEKTONICKO-HISTORICKÉHO VÝSKUMU

Prvá etapa – románska

Archeologický výskum priniesol zásadný prelom v poznatkoch o histórii vývoja architektúry kostola sv. Martina. Už počas prvej výskumnej sezóny sa v juhozápadnej časti súčasného presbytéria dokázala existencia staršieho zaniknutého románskeho kostola (obr. 4). V sonde 3 sme odkryli prvý riadok nadzákladového muriva spolu so základom južného obvodu apsidy v dĺžke 1,3 m. K apside bol z južnej strany napojený východný múr románskej lode so zachovaným juhovýchodným nárožím (obr. 5). Vzájomne previazané základy obidvoch stien pozostávali z lomového kameňa spájaného vápennou maltou s plnivom z riečneho piesku a predstupovali pred nadzákladové murivo o 15–24 cm. Apsida bola založená v hĺbke 176,13 m n. m. a výška jej základu dosahovala 86 cm. Dno základu juhovýchodného nárožia románskej lode sa nachádzalo o 24 cm vyššie, vo výške 176,37 m n. m. Rozhranie základového a nadzákladového muriva bolo v obidvoch prípadoch na rovnakej úrovni 176,99 m n. m. Nadzákladové murivo so šírkou 70–73 cm bolo vymurované v lícnych častiach zo sivých tufových kvádrov (*Fabian 2014*), pričom jadro bolo vyplnené lomovým kameňom. Rozpoznali sme tu štyri kusy neúplných kvádrov v primárnej polohe, z ktorý tri boli z interiérovej strany usporiadané do mierneho oblúčika (obr. 6). Z exteriérovej strany sa zachytil len jeden

Obr. 5. Hontianska Vrbica. Sonda 3 (2014). Torzo románskej apsidy a juhovýchodný roh románskej lode; sever – koruna mladšieho interiérového základu; juh – základ dnešného presbytéria.

Obr. 6. Hontianska Vrbica. Sonda 3 (2014). Nadzemné kvádrové murivo románskej apsidy, koruna mladšieho základu v interiéri apsidy.

Obr. 7. Hontianska Vrbica. Sonda 3 (2014). Juhozápadný roh románskej lode a k nemu pristavaný základ južnej prístavby.

Obr. 8. Hontianska Vrbica. Sonda 3 (2015). Interiér románskej apsidy. Juh – základ a nadzákladový riadok apsidy; západ – deliaci základ medzi apsidou a loďou; severovýchodný roh – zvyšky gotickej podlahy; stred – mladší interiérový základ.

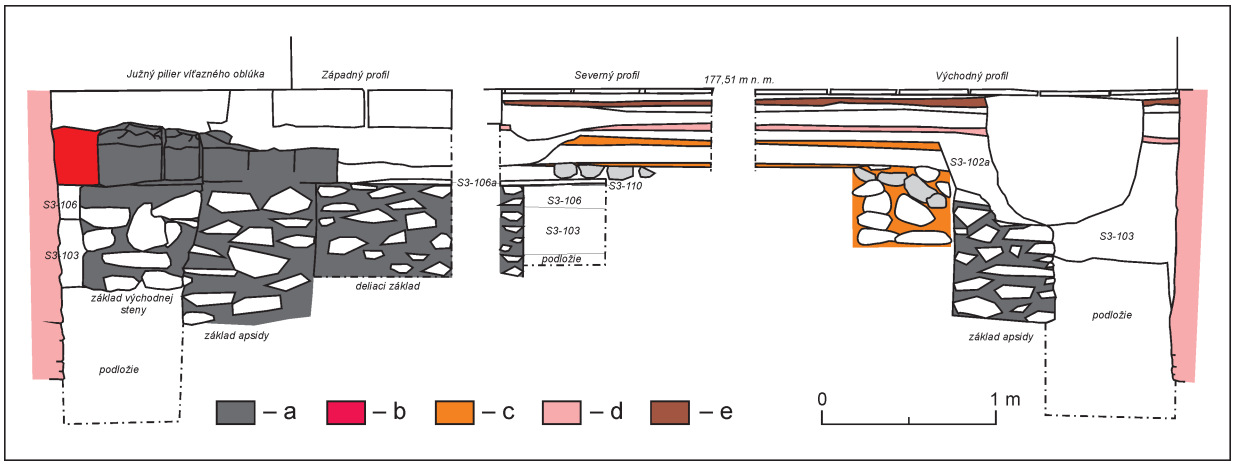

Obr. 9. Hontianska Vrbica. Sonda 3. Východný, západný a severný profil sondy. Legenda: a – 1. etapa – románska, základy a prvý nadzemný riadok, podlaha; b – 2. etapa – ranogotická?, základ južnej prístavby; c – 3. etapa – vrcholnogotická, nestabilný interiérový základ podlahy; d – 4. etapa – neskorogotická, základ presbytéria, podlaha; e – 5. etapa – baroková staršia, podlaha.

Obr. 10. Hontianska Vrbica. Sonda 8. Severná línia románskej apsidy; povrch gotickej podlahy v interiéri apsidy; severná stena dnešného presbytéria.

kváder. Zvyšný úsek múru bol porušený mladšími zásahmi. Nadzákladové murivo juhovýchodného nárožia bolo zachované v hmote mladšieho južného piliera víťazného oblúka v podobe dvoch kvádrov (obr. 7). Od apsidy po nárožie malo dĺžku 60 cm s výraznejším ústupkom líca oproti základu o 15–24 cm. Základ apsidy z interiérovej strany nekopíroval zaoblenie nadzákladového muriva. Jeho koruna bola predstúpená a mala výraznú priamočiaru líniu v smere V-Z (obr. 8). Pod víťazným oblúkom, na západnej strane sondy 3, sa základ takmer v pravom uhle zalomil a pokračoval severným smerom. Ide o základový múr deliaci apsidu od lode kostola a nesúci pravdepodobne v minulosti vyrovnávací schodiskový stupeň. K jeho korune sa

Obr. 11. Hontianska Vrbica. Sonda 9 – východná časť románskej apsidy. Foto B. Balžan.

primkýnala tenká maltová vrstvička S3–110, ktorá bola uložená na tmavej hlinitej vrstve vo výške 176,98–176,99 m n. m. a zdokumentovaná v podobe zvyškov roztrúsených bielych maltových fragmentov. Na severnom profile sondy sa zistila v podobe tenkej prerušovanej línie (obr. 9). Vzhľadom na jej umiestnenie, priamo na rozhraní základovej a nadzákladovej časti románskej apsidy, ju považujeme za torzo najstaršej maltovej dlážky.

Pokračovanie priebehu apsidy sme zisťovali v sondách 8 a 9. V nich bola odkrytá len zdeštruovaná koruna najspodnejšej časti zachovaného nadzákladového muriva, ktorá pozostávala z tufových kvádrov dĺžky 30–49 cm. Uložené boli na vonkajšom a vnútornom plášti múru. Jadro muriva bolo vyplnené menšími lomovými kameňmi. V sonde 8 dosahovala stena hrúbku 73 cm (obr. 10). Sondou 9 sme zachytili východný uzáver muriva apsidy v šírke 83 cm. Na jeho základe môžeme apsidu interpretovať ako trištvrtevalcovú. Jej vnútorná dĺžka bola 3,1 m a šírka 4 m (obr. 11).

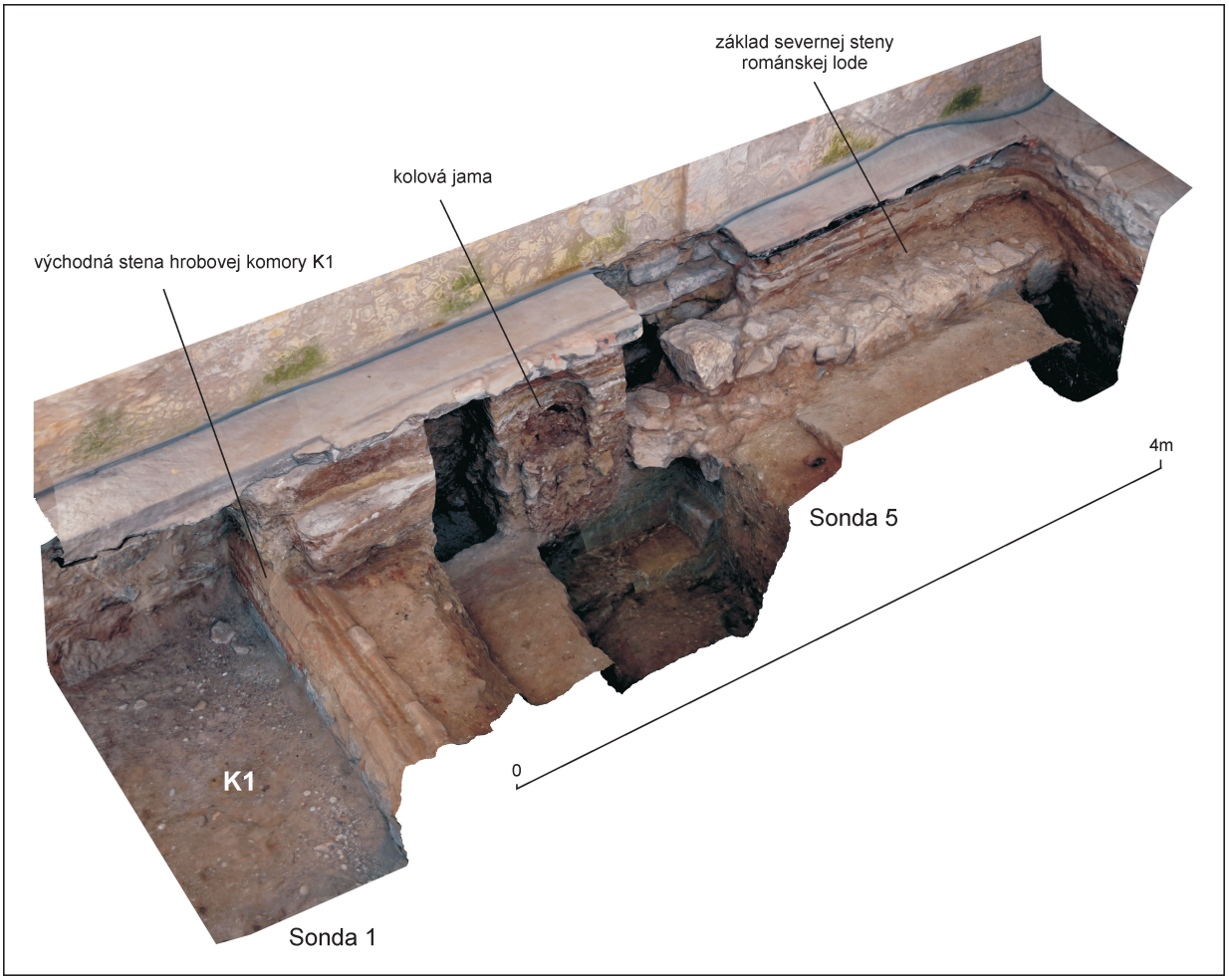

Obr. 12. Hontianska Vrbica. Západná časť lode kostola. Sonda 5 – severný základ románskej lode; sonda 1 – časť hrobovej komory 1. 3D fotogrametria B. Balžan.

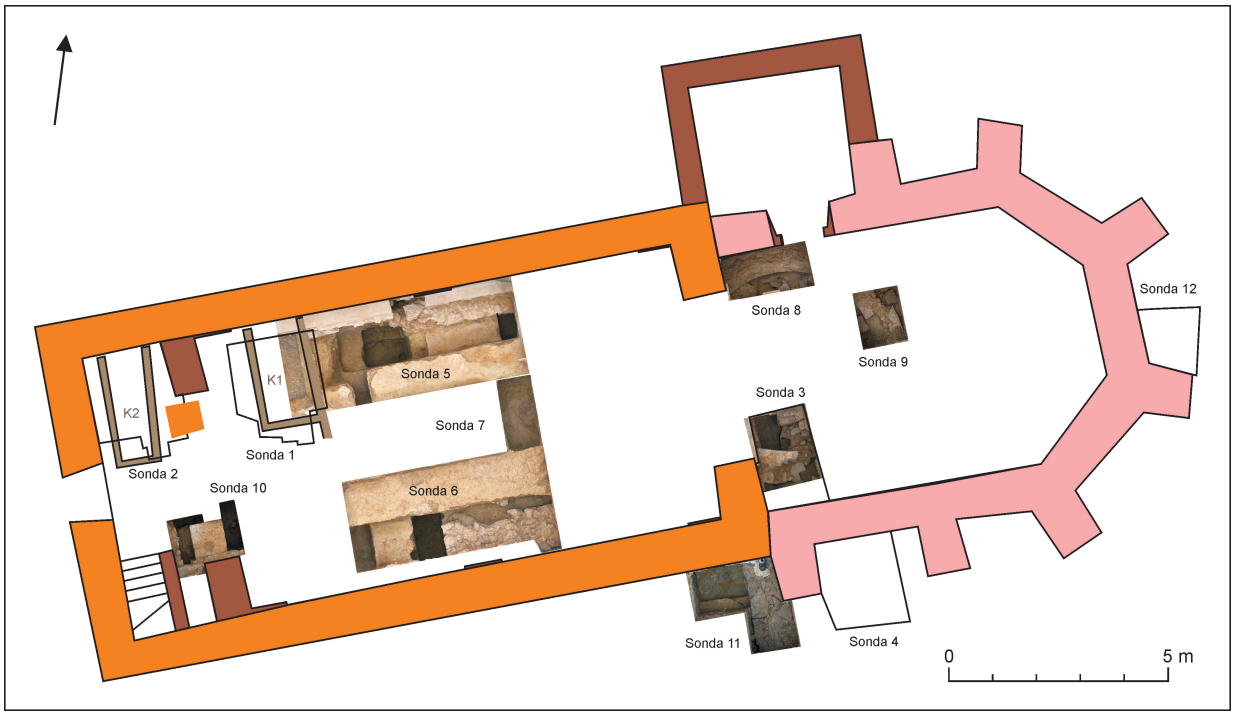

Obr. 13. Hontianska Vrbica. Pôdorys kostola s fotogrametrickou dokumentáciou murív odkrytých v roku 2015. Fotogrametria B. Balžan.

Vo východnej časti dnešnej lode kostola sme v roku 2015 odkryli základy múrov, ktoré sú súčasné s románskou apsidou. Podľa ich umiestnenia ide o základy bočných stien zaniknutej lode. V sonde 5 sa nachádzala západná časť základu severnej steny s dĺžkou 2,8 m a šírkou 80 cm s náznakom severozápadného nárožia (obr. 12). V sonde 6 sme odkryli západnú časť základu južnej steny, s dĺžkou 2,5 m a šírkou 80–90 cm s primárnym západným ukončením. V oboch prípadoch boli zachované len deštrukčné koruny základov z lomového kameňa s max. doloženou výškou v úrovni 176,94–177 m n. m. Ich základové škáry sa nachádzali v rozdielnych výškach. Južná stena mala základ založený v hĺbke 176,67 m n. m. a severná stena v hĺbke 176,26 m n. m. Maximálna zistená výška základu románskej lode bola 76 cm. Základ západnej steny bol v úseku archeologických sond zničený mladšími výkopmi. Jeho existencia sa dá indikovať len na základe pôvodného západného ukončenia bočných stien v mieste severozápadného a juhozápadného nárožia románskej lode. Východné ukončenie lode ohraničuje juhovýchodné nárožie a deliace základové murivo umiestnené v interiéri apsidy pod víťazným oblúkom, ktoré bolo identifikované v sonde 3. Podľa týchto zistení dosahovala vonkajšia dĺžka lode 7,4 m. Šírku lode vymedzujú okraje bočných stien, podľa ktorých je vonkajšia šírka lode 6,1 m a vnútorná 4,5 m.

Objavená románska stavba bola jednoloďovým kostolom s východnou trištvrtevalcovou apsidou (obr. 13). Kým v mieste apsidy sa minimálne spodná časť pôvodného povrchu interiéru zachovala, a to v podobe zvyšku maltovej vrstvy S3–110 vo výške 176,98–176,99 m n. m., v priestore lode bola zničená výraznejším znížením terénu po zániku stavby. Tu sa na predpokladanej úrovni pôvodného terénu interiéru nachádzali vrstvy uložené až po rozobratí základov románskej lode.

K datovaniu odkrytého románskeho kostola nepriniesol zatiaľ archeologický výskum bližšie datovateľné nálezy. V kultúrnej vrstve S3–103 (obr. 9) zistenej z vonkajšej strany, v úseku medzi juhovýchodným nárožím a apsidou, sa nachádzalo niekoľko menších fragmentov stredovekej keramiky. Ide o keramiku vyhotovenú z piesčitého materiálu, dobre vypálenú, s tvrdým zrnitým povrchom. V prípade jedného fragmentu sa zachovala výzdoba v podobe vysokej jednoduchej vlnovky umiestnenej na hrdle. Tento typ výzdoby sa vyskytuje od mladšieho veľkomoravského obdobia a prežíva až do 11. stor. (*Fusek/Samuel 2013*, 57, 58). Ostatné zlomky sú zdobené rytými horizontálnymi líniami. Tento súbor môže predstavovať rámcovo keramiku z prelomu včasnostredovekého a vrcholnostredovekého horizontu. Podľa ich nálezovej situácie ide však o sekundárne nálezy, deponované v premiešanej vrstve opierajúcej sa čiastočne o prvý nadzákladový riadok románskej stavby. Okrem keramiky sa v nej vyskytovali vo výraznejšej koncentrácii zlomky ľudských kostí, uhlíky, drobné úlomky bielej malty a zlomky zo sivých

Obr. 14. Hontianska Vrbica. Sonda 11. Základ južnej prístavby. Fotogrametria B. Balžan.

tufových kameňov použitých na výstavbu románskeho kostola. Na základe týchto skutočností je zrejmé, že ide o tzv. cintorínsku vrstvu uloženú okolo apsidy ešte pred výstavbou neskorogotického presbytéria. Podľa pôdorysného typu a použitého stavebného materiálu možno kostol datovať rámcovo do vrcholnorománskeho až neskororománskeho obdobia, druhej polovice 12. až prvých dvoch tretín 13. stor.

Druhá etapa – ranogotická

Ešte v čase existencie pôvodnej románskej stavby bol k juhovýchodnému nárožiu lode pristavaný mladší základ severojužnej orientácie (obr. 14). Išlo o murivo z tufového lomového kameňa neucelenej dĺžky 325 cm a šírky 92 cm. Jeho severný koniec sa odkryl už v roku 2014 v sonde 3. Tu sa na západnom profile, v základovej časti južného piliera víťazného oblúka, zistil 40 cm dlhý fragment základu (obr. 7; 9). Zo severnej strany bol bez previazania napojený na juhovýchodný roh románskej lode a z južnej strany pokračoval v murive dnešného presbytéria, ktoré bolo k nemu na škáru pristavané. Horná hrana základu sa v interiéri kostola nachádzala vo výške 177,33 m n. m. V mieste napojenia čiastočne nasadal na predstúpenú korunu románskeho základu v úrovni 176,99 m n. m., pričom sa po celej svojej výške opieral o zachované nadzemné románske murivo. Koruna tohto mladšieho základu sa musela nachádzať minimálne o 30 cm vyššie než koruna základu románskeho nárožia. Z toho vyplýva, že v čase založenia mladšieho muriva bol pôvodný terén z exteriérovej strany románskeho kostola zvýšený. Vychádzajúc z premerania pozície uvedeného múru a nálezu, južne smerujúceho muriva v exteriérovej sonde 11, možno tieto murivá pokladať za totožné (obr. 4). Základ odkrytý v tejto sonde s neucelenou dĺžkou 214 cm sa vnáral do mladšieho základu južného obvodového múru kostolnej lode, ktorý ho zo severnej strany prekrýval. Na opačnej strane sondy 11 pokračoval v jej južnom profile. Z východnej strany bolo na okraji jeho zdeštruovanej koruny čiastočne dostavané murivo exteriérového oporného piliera dnešného presbytéria. Znížená koruna základu sa pohybovala vo výške okolo 177 m n. m., čo je približne o 30 cm nižšie ako koruna jeho základu, ktorá sa zachovala v interiéri. Na základe toho usudzujeme, že z exteriérovej strany došlo po asanácii opísanej južnej prístavby k výraznejšiemu zníženiu terénu. Povrch zostávajúcej deštrukčnej koruny prikryla 30–40 cm hrubá hnedá hlinitá vrstva s povrchom vo výške okolo 177,34 m n. m. Táto uloženina vznikla síce v čase po rozobratí južnej prístavby, ale zároveň

Obr. 15. Hontianska Vrbica. Sonda 5. Koruna základu severnej steny románskej lode a zvyšky gotických podláh na severnom profile; v pozadí základ vrcholnogotickej lode.

Obr. 16. Hontianska Vrbica. Sonda 10. Južný pilier gotickej empory so zvyškami gotických omietok – pohľad zo severovýchodu; na profile – zvyšky dvoch gotických podláh.

až po výstavbe dnešnej lode kostola. Začína totiž na hornej hrane pôvodnej úrovne základu gotického kostola vo výške 177,08–176,98 m n. m. a opiera sa o jeho nadzákladovú stenu. Vytvárala tak zrejme povrch terénu v čase existencie vrcholnogotického kostola. V subpozícii pod touto vrstvou boli v sonde 11 zdokumentované staršie hroby 14–17. Dva z nich (14, 16) priamo porušil výkop základu južnej prístavby so základovou škárou v hĺbke 176,22–176,32 m n. m.

K datovaniu základu neboli nateraz získané žiadne spresňujúce nálezy. Podľa subpozície zisteného základového muriva voči základovému murivu vrcholnogotickej lode predpokladáme, že by mohlo ísť o východný obvodový múr bližšie neurčenej ranogotickej prístavby. Nálezová situácia na odkrytom juhozápadnom rohu románskej lode v sonde 6, nepotvrdila pokračovanie a napojenie prístavby k západnému uzáveru kostola. Doterajšie georadarové meranie (*Tirpák 2015*) síce indikuje v južnom susedstve dnešnej kostolnej lode murivá, avšak bez možnosti presnejšieho pôdorysného vymedzenia prístavby.

Tretia etapa – vrcholnogotická

V priebehu 14. až prvej polovice 15. stor. dochádza k výraznejším prestavbám kostola. Románska loď bola asanovaná. Zachovala sa len v podobe zdeštruovaných korún základových murív na úrovni 176,80–177,03 m n. m. Na jej mieste vystavali rozsiahlejšiu gotickú loď so západnou emporou. Pri tejto prestavbe bola odstránená aj nadzemná časť staršej južnej prístavby. Zachoval sa z nej len základ s povrchom vo výške 176,80–177,05 m n. m. V úseku vzájomného napojenia románskej apsidy a južnej prístavby sú zachované staršie murivá až do výšky 177,33 m n. m. To znamená, že zvyšky existujúcich murív boli čiastočne zakomponované do stavby juhovýchodného rohu novej lode kostola. Túto situáciu máme zdokumentovanú v sonde 3 z roku 2014 (obr. 7). Z exteriérovej strany novej stavby, medzi jej juhovýchodným nárožím a románskou apsidou, zostal terén nedotknutý. Až do výšky primárne zachovaného muriva románskej apsidy (177,20 m n. m.) sa nachádzala čierna stredoveká cintorínska vrstva S3–103 (obr. 9).

Obvodové múry novopostavenej vrcholnogotickej lode tvoria aj dnešnú loď kostola s vnútornou dĺžkou 13,59 m, a to od západnej steny po začiatok víťazného oblúka. Na západnej strane je šírka vnútorného priestoru 6,51 m a na východnom konci lode 6,3 m. Severná a južná stena svojim priebehom rešpektujú odkryté staršie základy románskej lode (sondy 5, 6). Doslova ich obstavali zo severnej a južnej strany (obr. 4). Medzi základmi zaniknutej stavby a pozdĺž nich prebiehajúcich murív je zreteľná škára (obr. 15).

Základy vrcholnogotickej lode sme odkryli na štyroch miestach v interiérových sondách 1, 2, 5, 6 a v jednej exteriérovej sonde 11. V sonde 2 bol obnažený severozápadný roh s plynulo previazanými základmi západnej a severnej steny. Základy sú murované do širšieho výkopu, v dôsledku čoho sú pomerne dobre lícované za lokálneho zahládzania vytečenej škárovej malty. Tvoria ich tufové lomové kamene ojedinele doplnené lomovým travertínom. V murive základu západnej steny v sonde 2 bol identifikovaný aj druhotne použitý tufový kváder so staršou vyhladenou omietkou, ktorá pochádzala z predchádzajúcich stavebných fáz.

Základové škáry sú doložené v rôznych hĺbkach. Na severnej a západnej strane sa pohybujú v úrovni 175,99–176,04 m n. m. Pri juhovýchodnom rohu lode má južná stena základovú škáru v hĺbke 175,71 m n. m. (sonda 11) a približne v strede južnej steny 176,12 m n. m. (sonda 6). V uvedených sondách bolo zistené aj rozhranie základového a nadzákladového muriva, pričom základ predstupuje pred nadzákladovú časť o 3–9 cm. Koruna základu sa pohybovala v intervale 176,8 m n. m. (na západnom konci), 176,95 m n. m. (v strede lode), 177 m n. m (na východnom konci). Nad touto úrovňou pokračuje nadzákladové omietnuté murivo lode. V sonde 2 sa na západnej a severnej stene zachytila spodná hranica stredovekej omietky vo výške 176,80 m n. m. priamo nad korunou základu (obr. 17). V sonde 1 sa v rovnakej výške 176,85 m n. m. zistila úroveň primárnej dlážky v podobe maltového odtlačku predpokladanej dlaždice, ktorá zodpovedá dolnému ukončeniu stredovekej omietky na stenách v sonde 2.

V tejto stavebnej etape kostol nadobudol aj emporu, z ktorej boli v západnom priestore lode v sondách 2 a 10 priamo pod súčasnou podlahou identifikované spodné časti nosných murovaných pilierov pôdorysných rozmerov 80 x 80 cm (obr. 4; 16). Piliere boli vzdialené 160 cm od západnej a 150 cm od severnej a južnej obvodovej steny kostola. Medzi nimi sa tak vytvoril priestor široký 200 cm. V dôsledku barokovej prestavby a uloženia novej podlahy boli piliere rozobraté na úroveň 177,06–177,13 m n. m. Nadzákladová časť zachovaná do výšky 35–40 cm pozostávala z tufových kvádrov. Základ, a teda aj pôvodná vrcholnogotická úroveň interiéru začínala vo výške 176,78 m n. m. V oboch prípadoch boli piliere založené na veľkých travertínových balvanoch, pravdepodobne sekundárne použitých starších náhrobných kameňoch. V prípade severného piliera sa nám podarilo zistiť aj hĺbku základu na úrovni 176,18 m n. m. V hornej časti výkopu sa nachádzal spomínaný travertínový balvan v dĺžke 160 cm a pod

ním menší doskovitý balvan z rovnakej horniny (obr. 17). Medzi kameňmi sa ako spojivo vyskytovala drobivá malta a hlina. Obdobná nálezová situácia bola aj pri južnom pilieri. V hornej časti základovej jamy bol umiestnený veľký travertínový kameň v dĺžke 110 cm s takmer rovným povrchom. Jeho oblejšia časť bola otočená k spodnej strane základu, kde sa nachádzalo niekoľko menších lomových kameňov z travertínu a tufu.

V nadzákladovom murive sa v pohľadových plochách zachovali zvyšky dvoch vrstiev omietok (obr. 16). Mladšia omietka s kvalitnejším povrchom začínala od úrovne 176,95 m n. m. Pod ňou sa zistila druhá vrstva omietky aplikovaná priamo na kváder s dolnou hranicou vo výške 176,85 m n. m. Pri znižovaní terénu okolo južného piliera v sonde 10 sme získali informácie o existencii dvoch stredovekých podláh, ktoré korešpondujú so zistenými stredovekými omietkami. V hĺbke 30 cm pod súčasnou dlažbou sa odkryla hladká kompaktná hlinitá vrstva, ktorá nadväzovala na spodný okraj mladšej omietky s povrchom vo výške 177,95 m n. m. Túto podlahu môžeme stotožniť so svetložltou hlinitou vrstvou s pomerne tvrdým povrchom, ktorú sme nachádzali na odkrytých plochách v celej lodi. Jej povrch sa pohyboval na východnej strane vo výške 177,05 m n. m. a smerom na západ klesal na 176,95 m n. m. Túto vrstvu označujeme za mladšiu gotickú podlahu II.

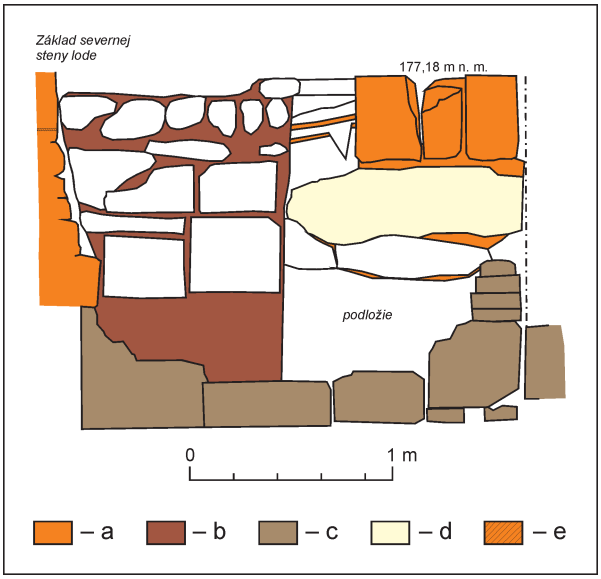

Obr. 17. Hontianska Vrbica. Sonda 2 – východný profil sondy. Legenda: a – 3. etapa – vrcholnogotická, základ lode, severný pilier empory, podlahy; b – 5. etapa – barokova staršia, základ severného piliera empory; c – 6. etapa – baroková mladšia, východná stena hrobky K2; d – travertínový balvan; e – úroveň stredovekej omietky.

Zvyšky staršej podlahy sa prejavili na východnom a severnom profile sondy 10 v podobe zostatku tenkej bielej maltovej vrstvy na úrovni 176,85 m n. m. (obr. 16). Ide o gotickú podlahu I, ktorej maltový odtlačok sme zachytili v sonde 1 a ku ktorej sa viaže stredoveká omietka na západnej a severnej stene lode v sondách 1 a 2 (obr. 17). V sonde 5 a 6 sa jej priebeh zdokumentoval na profiloch výkopov (obr. 12). Tu bola nad deštrukčnými korunami románskej lode uložená hlinito-ílovitá hnedožltá vrstva, miestami s odtieňom do červena. Ide o vrstvu prekrývajúcu kamenné zvyšky staršej stavby a zároveň vyrovnávajúcu terén pod prvou gotickou podlahou. Okrem uvedených sond sa nachádzala aj pri južnom gotickom emporovom pilieri v sonde 10 (obr. 16). V exteriérových sondách sa nezistila. Na tejto vyrovnávacej vrstve, ktorá dosahovala hrúbku 8–20 cm, miestami aj viac, sa nachádzali zvyšky maltového lôžka prvej gotickej podlahy I s povrchom vo výške 176,85–177,04 m n. m. Tvorila ho sivobiela pomerne kompaktná malta. Podľa jej niekoľkých línií, ktoré boli zachytené hlavne na severnej strane lode sa zdá, že bola z dôvodu sadania podkladu niekoľkokrát opravovaná a vyrovnávaná hlinitými násypmi.

K tejto stavebnej etape zaraďujeme aj nález dvoch kolových jám (obr. 4). Našli sa v interiéri kostola pri severozápadnom a juhozápadnom nároží asanovanej románskej lode, 70–80 cm od obvodovej vrcholnogotickej steny. Výkopy jám prerezali vyrovnávaciu hnedožltú vrstvu, ale zároveň boli prikryté maltovým lôžkom prvej gotickej podlahy. Pri vyhĺbení severnej jamy došlo k porušeniu západného konca románskeho základu (obr. 12). Kolové jamy boli široké 70–80 cm s doloženou hĺbkou 74–80 cm. V strede zásypu sa zachovala stopa po vyhnitom dreve s priemerom 30–40 cm. Obe boli evidentne súčasťou drevených konštrukcií využitých pri stavbe vrcholnogotickej lode. Eventuálne ďalšie stopy po pomocnej stavebnej konštrukcii mohli byť zničené vyhĺbením hrobových komôr v priestoroch sond 1 a 2.

Na základe niekoľkých indícií, ktoré boli získané archeologickým výskumom, ale aj samotným pôdorysom dnešného polygonálneho presbytéria sa domnievame, že v tejto stavebnej fáze ešte dočasne prežívala románska apsida. V jej interiéri odkrytom v sonde 3 sme zaznamenali isté stavebné aktivity, ktoré môžeme posunúť do obdobia neskorého stredoveku. Nad románskou úrovňou terénu sa nachádzala tenké hnedá hlinitá vrstva S3–106a, ktorá prekryla korunu románskeho deliaceho základu medzi apsidou a loďou (obr. 9). Do tejto vrstvy bol zahĺbený nový základ, ktorý vznikol pozdĺž vnútornej línii muriva apsidy (obr. 4). Základ široký 50 cm a hlboký 50 cm pozostával z veľkých tufových kameňov, medzi ktorými boli výrazné dutinky. Spojovala ich sypká drobivá malta. Nestabilná hmota základu sa opierala o vnútorné

líce nadzákladového muriva apsidy čo znamená, že v čase jeho založenia bola už úroveň terénu nového zásypu vyvýšená minimálne o 10 cm oproti pôvodnej románskej úrovne terénu (obr. 5; 6). Povrch základu plynulo prechádzal do interiérovej dlážky s hornou niveletou 177,10–177,12 m n. m. (obr. 8). Tá pozostávala z maltového lôžka porovnateľného s materiálom použitým ako spojivo v uvedenom základe. Do neho boli vložené tufové kamene so zaoblenými hranami, ktoré vytvárali nerovný povrch. Nový interiérový základ a podlahu považujeme za jednu stavebnú aktivitu. Vzhľadom na podobnosť materiálu sme pri ich odkrývaní nevedeli na povrchu rozpoznať, čo je základ a čo podlaha. Ukázalo sa to až po tom, čo sme zachytili výkop základovej jamy vo výške 177,05–177,07 m n. m. K datovaniu tejto stavebnej aktivity prispel nález fragmentu neskorostredovekej keramiky zistený medzi kameňmi základu.

Vznik interiérového základu pravdepodobne súvisí s bližšie nezaznamenanou prestavbou apsidy v čase vzniku vrcholnogotickej lode. Uvažovať v jeho prípade ako o pozostatku nového vrcholnogotického presbytéria nie je reálne. Podlaha, ktorú vytvorili po jeho vzniku rešpektuje ohraničenie priestoru vnútornou líniou apsidy a základ prekrýva (obr. 9). To znamená, že k výraznejšej pôdorysnej prestavbe pôvodnej apsidy nedošlo. Pravdepodobnejšie je, že išlo o spevnenie stojacej stavby z interiérovej strany plytším a menej stabilným základom, ktorý zároveň tvoril aj podklad novej vyvýšenej podlahy. Korunu tohto základu so zvyškom prekrývajúcej podlahy sme zaznamenali aj v sondách 8 a 9. S podobnou situáciou spevnenia základov, ale v podobe uloženia niekoľkých riadkov väčších kameňov z exteriérovej strany stien, sa stretávame aj pri iných stredovekých sakrálnych stavbách (*Ruttkay 1974*, 116).

V čase využívania pôvodnej románskej apsidy existovala ešte jedna mladšia podlaha s povrchom vo výške 177,25 m n. m. Zachovalo sa z nej maltové lôžko uložené na 10 cm hrubej hlinitej vrstve a v ňom zvyšok porušenej tehlovej dlažby. Na východnom profile sondy 3 táto podlaha neprekračovala ohraničenie interiéru apsidy (obr. 9). Ak by sme do úvahy zobrali tú skutočnosť, že k vrcholnogotickej stavebnej fáze prináležia dve podlahy v lodi a dve podlahy v apside, môžeme ich s najväčšou pravdepodobnosťou vzájomne spáriť. Rozdiel vo výškach môže predstavovať zámerné vyvýšenie gotickej svätyne.

Obr. 18. Hontianska Vrbica. Sonda 4 – základové a nadzákladové murivo dnešného presbytéria a oporného piliera. Pohľad z juhu.

Štvrtá etapa – neskorogotická

Do obdobia prelomu neskorého stredoveku a novoveku je na základe stavebno-historického výskumu datovaná výstavba polygonálneho presbytéria, ktoré bolo pristavané k existujúcej lodi kostola po rozobratí románskej apsidy. Ide o dnešnú podobu východného uzáveru kostola s vonkajšími rozmermi 9 x 7,8 m a vnútornými 8,2 x 6,1 m. Základy presbytéria sme odkryli v štyroch sondách (3, 4, 8, 12). Ich spodná úroveň sa zachytila vo výške okolo 175,77 m n. m. Rozhranie základového a nadzákladového muriva definuje horná hranica výskytu liateho muriva, a to vo výškach 176,83–176,93 m n. m. z exteriérovej strany a 177,25–177, 3 m n. m. v interiéri.

Sondami 1, 2, 5, 6, 11, ktoré odkrývali základové murivo vrcholnogotickej lode a ďalšími sondami 4 a 12, odkrývajúcimi základové murivo dnešného polygonálneho presbytéria, bola identifikovaná odlišná technológia založenia týchto dvoch častí, pričom hĺbky ich základov sú porovnateľné. Kým základové murivo vrcholnogotickej lode bolo lícované a murované v širšej výkopovej ryhe s hrubým lokálnym zatieraním vytečenej ložnej malty, základové murivo presbytéria bolo realizované ukladaním kameňa a jeho zalievaním maltou do výkopovej ryhy, takže na jeho povrchu sa zachovali odtlačky výkopovej ryhy s vytečenou ložnou maltou (obr. 18).

Na základe toho možno predbežne stanoviť odlišný pôvod muriva dnešného polygonálneho presbytéria a kostolnej lode, čo bude preverené aj neskôr sondážnym výskumom nadzemných konštrukcií. Pre stanovený odlišný pôvod lode a presbytéria sa prihovára aj absencia predstúpeného sokla fasád lode, na rozdiel od plynulo prechádzajúceho sokla na fasádach presbytéria a jeho primárnych pilieroch. Ďalším dokladom rozdielneho datovanie výstavby lode a presbytéria je aj skutočnosť, že po výstavbe vrcholnogotickej lode sa naďalej využíva pôvodná, zrejme čiastočne prestavaná románska apsida. Po jej rozobratí sa v teréne zachovali len deštrukčné koruny prvých nadzemných riadkov. Tie boli prisypané hlinito-sutinovými navážkami, ktoré vyrovnávali terén pod neskorogotickou podlahou (obr. 10). Podlahu tvorilo pomerne pevné maltové lôžko s povrchom vo výške 177, 25–177,30 m n. m. V sondách 3 a 8 sa na ňom zistili odtlačky tehlovej dlažby. Na severnom múre presbytéria v sonde 8 sa dokonca zachovala omietka, ktorá začínala na rozhraní základového a nadzákladového muriva presbytéria a zároveň ústila k zaniknutej neskorogotickej pôvodne tehlovej dlážke.

Polygonálne presbytérium sa tak na základe doterajších zistení druhotne napojilo na staršiu vrcholnogotickú loď, a to po celkovej asanácii zvyškov staršej románskej apsidy (obr. 4). Svojou južnou stenou sa presbytérium priamo napojilo na juhovýchodné nárožie lode, avšak severná stena je od severovýchodného nárožia lode uskočená. Primárnou súčasťou presbytéria je aj sedem dodnes zachovaných oporných pilierov, ktoré predstupujú sokel s kamennou rímsou i čiastočne zachované zvyšky ostení druhotne zamurovaných hrotitých okien s kružbou.

Podľa charakteru vežičkového pastofória, dodnes zachovaného v severnej stene presbytéria, ako aj podľa profilovaných kamenných ostení primárnych okien presbytéria, zaraďujeme výstavbu presbytéria do neskorogotického vývojového obdobia s rámcovým datovaním do obdobia okolo prelomu 15. a 16. stor.

Piata etapa – staršia barokova

V období tureckého nebezpečenstva, v priebehu 16.–17. stor., bol kostol čiastočne zničený (*Súpis 1967*, 416). Nasledujúce barokové obdobie bolo preto rozhodujúce pre finálny vzhľad pamiatky. V rámci staršej barokovej prestavby, pravdepodobne okolo polovice 18. stor., bola na západnej strane lode vystavaná dodnes zachovaná empora a schodisko na jej druhé nadzemné podlažie. Nová empora vznikla po rozobratí jej gotickej predchodkyne. Pri tejto prestavbe došlo k zväčšeniu vzdialenosti medzi nosnými piliermi, ktoré sa posunuli bližšie k obvodovej stene lode kostola, čím vznikol medzi nimi priestor široký 380 cm (obr. 4).

V sondách 1 a 2 sme odkryli základ severného barokového piliera z východnej a západnej strany, ktoré bolo pristavané ku základu severného obvodového múru lode bez previazania (obr. 17). Základová škára piliera siahala približne o 50 cm hlbšie ako základ severnej obvodovej steny lode kostola, a to do hĺbky 175,54–175,68 m n. m. Išlo o liate murivo vyhotovené z rôznych druhov kameňa (obr. 17). V jeho hmote sa objavili druhotne použité tufové kvádre, zlomky tufových kameňov a svetlý lomový kameň. Na sekundárne použitých kvádroch sa zachovali vápenné nátery i prílepky staršej historickej malty. Koruna základu bola oproti nadzemnej časti muriva predstúpená na východnej strane o 68 cm a na západnej strane o 25 cm. Horná hrana základu sa z východnej strany nachádzala vo výške okolo 177 m n. m. Na nej sú v 2 cm hrubom maltovom lôžku uložené zvyšky 8 cm vysokej pôvodnej kamennej barokovej dlažby I. Tá zostala torzálne zachovaná len nad východným rozšírením základu piliera. Povrch tejto podlahy je vo výške 177,08–177,10 m n. m. Uložená bola ešte pred vybudovaním hrobky 1 v sonde 1. V jej primárnej pozícii, na západnom profile sondy 1, ju totiž prekrýva sypký zásyp uložený celoplošne nad klenbou hrobovej komory a maltové lôžko súčasnej podlahy z jemnozrnnej vápenno-pieskovej malty pieskovo-sivej farebnosti.

Koruna základu na západnej strane piliera v sonde 2 sa nachádza vo výške 177,08 m n. m. (obr. 7). Staršia barokova kamenná dlažba I sa tu nezachovala. Terén nad základom bol zničený pri výstavbe hrobky 2 a následne doplnený mladším zásypom prekrývajúcim jej klenbu. V hornej časti zásypu bolo uložené maltové lôžko mladšej barokovej tehlovej podlahy II s povrchom vo výške 177,15–177,17 m n. m.

Základ južného piliera barokovej empory sme zdokumentovali v sonde 10 pri odkrývaní gotického emporového piliera (obr. 16). Po rozobratí staršieho piliera na úroveň 177,13 m n. m. sa z jeho južnej strany, so zachovaním škáry medzi murivami, pristaval nový barokový pilier. Jeho koruna začínala na úrovni 177,15 m n. m. Pri výskume sme mali možnosť zistiť, že bola predstúpená oproti nadzemnej časti o 10–15 cm na severnej strane a o 30 cm na západnej strane. Základ bol liaty, vyskladaný z tufových

Obr. 19. Hontianska Vrbica. Sonda 1. Hrobová komora 1 – pohľad zo severu.

zaoblených kameňov alebo zo sekundárne použitých opracovaných kvádrov. Základovú škáru barokového piliera sme v tomto úseku výskumu nedosiahli. Na západnej strane sondy 10 bol čiastočne obnažený základ schodiska na emporu. Jeho koruna sa nachádzala vo výške 177,18 m n. m. a od nadzemného muriva bola predstúpená na východ o 20 cm. Tu nasadala na veľký travertínový blok, ktorý bol súčasťou základu južného gotického piliera. Išlo o liate murivo, ktoré bolo vyskladané z tufových kameňov s nevýrazným doplnením lomového kameňa. Dno základu nebolo v rámci výskumu odkryté. Pôvodné barokové podlahy sa v týchto miestach nezachovali. K úrovni rozhrania základového a nadzákladového muriva barokového piliera a schodiska na emporu sa viaže spodná hrana pomerne hrubého maltového lôžka súčasnej podlahy spevňovanej betónom (obr. 16). Pod ním je vyrovnávacia tmavohnedá hlinitá vrstva hrubá 20 cm, uložená pod súčasnou podlahou takmer v celej lodi kostola (obr. 12). Barokové podlahy I, II boli v týchto miestach zničené novodobou prestavbou.

Pravdepodobne v tejto stavebnej fáze došlo k vybudovaniu novej dlážky aj v interiéri presbytéria. Zachytila sa v sondách 3, 8, 9 vo výške 177,38–177,44 m n. m. v podobe maltového lôžka uloženého na hlinito-sutinovej vyrovnávacej vrstve (obr. 9). V sonde 8 sa k tejto podlahe viaže mladšia omietka zistená na severnej stene presbytéria s odtlačkom podlahy vo výške 177,4 m n. m. (obr. 10).

Pre datovanie opísanej etapy neboli nateraz získané žiadne spresňujúce datovateľné nálezy. Jej barokový pôvod z obdobia okolo polovice 18. stor. predpokladáme na základe tvaroslovia empory a prístenných pilastrov lode, ktoré niesli kedysi klenbu.

Šiesta etapa – mladšia baroková

Stavebné aktivity, spadajúce do obdobia neskorého baroka, pokračovali v rozsahu vloženia dvoch hrobiek v západnej časti kostola, nevýrazného navýšenia terénu a výmeny podlahy.

V severozápadnej časti lode kostola sa v sonde 1 vo východnom susedstve severného piliera empory zistila hrobová komora 1 (obr. 4). Počas výskumu sme ju odkryli v celom jej rozsahu (obr. 19). Išlo o tehlovú stavbu obdĺžnikového pôdorysu orientovanú v smere S-J, kolmo na severnú obvodovú stenu lode, s vnútornými rozmermi 115 x 230 cm a prekrytú segmentovo valenou tehlovou klenbou s max. zistenou

vnútornou výškou priestoru 144 cm. Samotnej výstavbe hrobky predchádzalo porušenie staršej barokovej kamennej podlahy v miestach stavebnej jamy. Výkop bol umiestnený priamo popri existujúcom základe severného emporového piliera a severného obvodového múru lode kostola v šírke 150 cm a v dĺžke min. 290 cm. Dno bolo zahĺbené do ílovitého podložia vo výške 175,14 m n. m., čo je o 90 cm nižšie ako dno základu lode a o 50 cm nižšie ako dno severného emporového piliera. Na východnom okraji stavebnej jamy, kde mohlo dôjsť k výraznejšiemu tlaku zeme, sa pravdepodobne zo statických dôvodov vybudoval kamenný múr S-J smerovania. Zo západnej strany, t. j. zo strany interiéru hrobky, bol lícovaný. Dominujú v ňom tufové kamene ojedinele doplnené zlomkami tehál. Na jeho korune sa vo výške 176,58 m n. m. zachoval nábeh klenby v podobe radu tehál ukladaných dlhšou stranou rovnobežne s pozdĺžnou osou hrobovej komory. Opisovaný východný múr pokračuje aj za južným uzáverom hrobky, pričom dosahuje celkovú dĺžku približne 290 cm. Na severnej strane je bez previazania pristavaný ku základu severnej steny lode. Severnú stranu hrobky ohraničoval v horných partiách základ lode kostola, ale spodnú časť do výšky 90 cm tvorila nespevnená stena tmavohlinitej vrstvy so zvyškami ľudských kostí a podložie. Západná stena hrobky bola vstavaná do stavebného výkopu, zhruba 10 cm východne od základu piliera empory. Voľný priestor medzi nimi bol po výstavbe dosypaný piesčitohlinitou vrstvou stavebnej sutiny s množstvom drobných úlomkov malty. Sutinový zásyp pôsobil na stenu. Tá bola vytláčaná smerom do voľného priestoru hrobky, čo spôsobovalo deštrukciu jej klenby. V stavebnom materiáli západnej steny dominovali tehly s rozmermi 5 x 14–15 x 29,5 cm, len miestami doplnené tufovým kameňom. Tehly boli ukladané naplocho, dlhšou stranou rovnobežne s osou hrobovej komory. Na korune steny sa zachovali zvyšky klenby. Južnú stenu tvorilo murivo z tehál ukladaných na plocho, dlhšou stranou v smere V-Z. Tehlová stena bola v juhovýchodnom rohu primurovaná k východnému kamennému múru hrobky a v juhozápadnom rohu k západnej tehlovej stene. Jej horný okraj dosadá na torzálne zachovanú segmentovo valenú klenbu, ktorá nesie na svojom interiérovom povrchu maltové odtlačky doskového debnenia. Smerom na sever bola zdeformovaná poklesom, prípadne bola úplne zdeštruovaná v dôsledku tlaku zásypu. Jej zvyšky sa zistili na povrchu drevenej rakvy hrobu 11, ktorý sa nachádzal na dne hrobovej komory. Dno nebolo špeciálne upravované, tvorilo ho len zarovnané ílovité podložie. Vstup do hrobky sa nachádzal na južnej strane. Dokladá to nálezová situácia na jej južnom konci (obr. 20). Výkopová jama evidentne pokračuje ďalej za južnou uzatváracou stenou. Svedčí o tom priebeh jej východnej kamennej, z vnútornej strany lícovanej steny, tiahnucej sa na juh minimálne ešte 60 cm. Zároveň je isté, že južná tehlová stena bola primurovaná k obvodovým stenám hrobky ako posledná.

Obr. 20. Hontianska Vrbica. Sonda 1. Hrobová komora 1 – južná stena.

Druhá hrobka 2 bola umiestnená v severozápadnom kúte lode, pod severnou časťou empory, kde bola odkrytá sondou 2 (obr. 21). Pri jej výstavbe bol zničený starší historický terén v rozsahu celého úseku ohraničeného na severe a západe murivom lode a na východnej strane základom barokového emporového piliera. Do výkopu širokého 140 cm a dlhého minimálne 260 cm bola založená tehlová hrobová komora so segmentovou valenou klenbou, ktoré bola orientovaná v smere S-J. Vnútorný priestor stavby mal obdĺžnikový pôdorys s rozmermi 64 x 255 cm. Zásyp interiéru sme vybrali len po úroveň zachytenie povrchu drevenej rakvy, t. j. po niveletu 175,50 m n. m. Tým sme odkryli priestor vysoký okolo 1 m. Hrobka bola založená hlbšie ako zistený základ lode kostola a to minimálne o 52 cm pod jeho základovú škáru. Východná a západná stena hrobovej komory bola vybudovaná prevažne z tehál, miestami

Obr. 21. Hontianska Vrbica. Sonda 2. Hrobová komora 2 – pohľad z juhu.

Obr. 22. Hontianska Vrbica. Sonda 2. Hrobová komora 2 – južná stena.

dopĺňaných kamenným materiálom. Obe steny sa na severnej strane opierali o základ lode kostola a v spodnej časti o tmavohlinitú vrstvu so zvyškami ľudských kostí, príp. ílovité podložie. Východná stena bola pristavaná pred základové murivo empory, pričom sa medzi nimi nachádzala škára úzka 5 až 10 cm. Na jej spodnej úrovni sa zistilo murivo vystavané zo sekundárne použitých tufových kvádrov, kladené k východnej stene výkopovej jamy. Západnú stenu umiestnili pred základ západného uzáveru lode kostola s výraznejším prehĺbením, pričom spodná časť sa opierala už o tmavohnedú hlinitú vrstvu so zvyškami ľudských kostí a podložie. Priestor výkopu z exteriérovej strany hrobky bol vyplnený hnedou hlinitou vrstvou s prímesou stavebnej sutiny a zlomkami ľudských kostí. Pod tlakom tohto zásypu boli bočné steny vytlačené do interiérového dutého priestoru, príp. zdeštruované. Z toho dôvodu tu bol vnútorný priestor široký len 64 cm. Južnú stenu hrobky tvorilo tehlové murivo, na ktorom sa zachovali odtlačky debnenia šalovania torza tehlovej valenej klenby. Jej horná hrana nepriliehala úplne ku klenbe. Miestami sa medzi nimi vyskytovali dutinky alebo maltou vyplnený priestor. Na rozdiel od hrobky 1 bolo tehlové murivo južnej steny z vnútornej strany prekryté zvetranou sivou omietkou (obr. 22). Tá nepokrývala komplexne

celú plochu steny. Konštrukcia hrobky bola prisypaná tmavohnedou hlinitou vrstvou, ktorá obsahovala fragmenty ľudských kostí, stavebného odpadu a kúskov malty. Zásyp siahal po úroveň tehlovej podlahy s povrchom vo výške 177,15–177,20 m n. m., uloženej do tenkého sypkého maltového lôžka. Umiestnená bola zhruba 10 cm nad korunou základu severného emporového piliera. Ide o mladšiu barokovú tehlovú dlažbu II, ktorá zároveň tvorila miestami aj súčasnú dlážku západného, emporou prekrytého úseku kostola. Časť z nej sa zachovala aj pri južnej obvodovej stene medzi južným emporovým pilierom a schodiskom. V strednej časti pod emporou bola v nedávnej dobe vymenená za kamenné dlaždice vsadené do maltovo-cementového lôžka, pričom pravdepodobne došlo k odstráneniu zvyškov barokových podláh I a II. Ani v priestore lode, v sondách 5–7, sa pôvodné barokové podlahy nezachovali (obr. 12). Nad lôžkom gotickej podlahy II bola v celej lodi uložená tmavohnedá hlinitá vrstva hrubá 20 cm. Je pravdepodobné, že tvorila vyrovnávaciu a izolačnú podkladovú vrstvu pod barokovými dlažbami. Zvyšok kamenných dlaždíc z barokovej podlahy I sa v primárnej pozícii a zároveň v subpozícii nad tmavohnedou hlinitou vyrovnávacou vrstvou zachytil len nad základom severného barokového piliera v sonde 1. Nad ňou bola doložená dnešná podlaha zo štvorcových kamenných tufových platní výšky 8 cm, ukladaná do 4–5 cm hrubého maltového lôžka z jemnozrnnej vápenno-pieskovej malty s povrchom vo výške 177,24–177,30 m n. m. V tejto časti ide o pozostatok pôvodnej kamennej barokovej podlahy II. Takmer v celej lodi bola táto pôvodná dlažba opravovaná a nanovo osadená do tenkého betónového podkladu, príp. do maltovo-cementového lôžka, ktoré bolo spevňované na niektorých miestach oceľovou výstužou. Pri tejto ráznej výmene podlahových konštrukcií došlo k odstráneniu pozostatkov starších barokových úrovní.

Obidve hrobky sú stratigraficky mladšie ako základ barokového piliera empory. Stavebné postupy a materiály použité pri ich výstavbe mali len minimálne odchýlky. Tie súviseli s rozdielnymi pedologickými a statickými podmienkami okolitého prostredia, do ktorého boli založené. Horná časť hrobových komôr sa nachádzala približne v rovnakých výškach, a to 70–80 cm pod súčasnou podlahou. Je pravdepodobné, že vznikli približne v rovnakom období. K presnejšiemu datovaniu oboch hrobiek by mohol prispieť budúci archívny výskum a detailnejšie vyhodnotenie zvyškov textilu a nápisov na rakve mŕtveho z hrobky 1. Z pohľadu stavebno-historického predpokladáme ich vznik rámcovo okolo druhej polovice 18. stor.

STREDOVEKÉ A NOVOVEKÉ POCHOVÁVANIE

Počas archeologického výskumu sme na lokalite zdokumentovali spolu 18 hrobov z obdobia stredoveku až novoveku. Tri hroby boli preskúmané v interiérových sondách 1 a 2, 15 hrobov v exteriérových sondách 4 (obr. 23), 11 (obr. 24) a 12.

Hrob 1

Detský hrob s orientáciou v smere JZ[3]-SV v sonde 4. Kosti ľavej strany tela sa dotýkali základu južnej steny neskorogotického presbytéria. Kostrový skelet s doloženou dĺžkou 80 cm bol zachovaný len čiastočne. Absentovala lebka, časť pravej strany tela (rebrá, pravá horná končatina) a chodidlá. Pravú hornú časť hrobu porušil pravdepodobne mladší výkop. Jedinec bol pochovaný vo vystretej polohe. Ohnutá ľavá ruka bola uložená v oblasti brucha. Hrobová jama sa nezistila. Skelet ležal v čiernej hlinitej vrstve v hĺbke 176,65 m n. m., čo je 120 cm od dnešného povrchu terénu. Prikrývala ho svetlosivá piesčito-hlinitá vrstva. Hrob bol bez nálezov.

Hrob 2

Detský hrob s orientáciou v smere JZ-SV v strednej časti sondy 4. Kostrový skelet s dĺžkou 120 cm bol zachovaný celý. Jedinec bol uložený vo vystretej polohe s rukami zloženými v oblasti panvy. Tvárová časť lebky bola mierne otočená na pravú stranu, zrejme sekundárnym poklesom hlavy. Spodná časť ľavej sánky mala zelené sfarbenie, ktoré môže indikovať existenciu nezachovaného kovového predmetu, resp. nezachovaných organických súčastí odevu zdobených kovovými prvkami. Hrobová jama sa nezistila. Skelet bol uložený na úrovni čiernej hlinitej vrstvy v hĺbke 176,55 m n. m., a to približne 130 cm od dnešného povrchu terénu. Prikrývala ho svetlosivá piesčito-hlinitá vrstva. Z pravej strany bol v subpozícii pod hrobom 3. V úseku pod ľavým kolenom sa nachádzal fragment mosadznej lichobežníkovej pracky (30 x 20 mm, hr. 2 mm, pr. drôtu elipsoidný) s fragmentom železného tŕňa (obr. 25: 7). Na pracke je pripev-

[3] Na prvej pozícii je svetová strana určujúca uloženie hlavy.

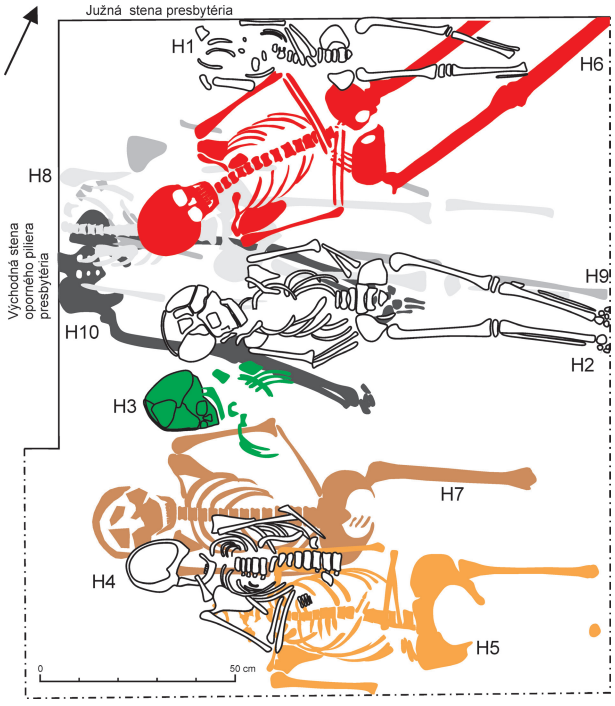

Obr. 23. Hontianska Vrbica. Sonda 4. Hroby 1–10.

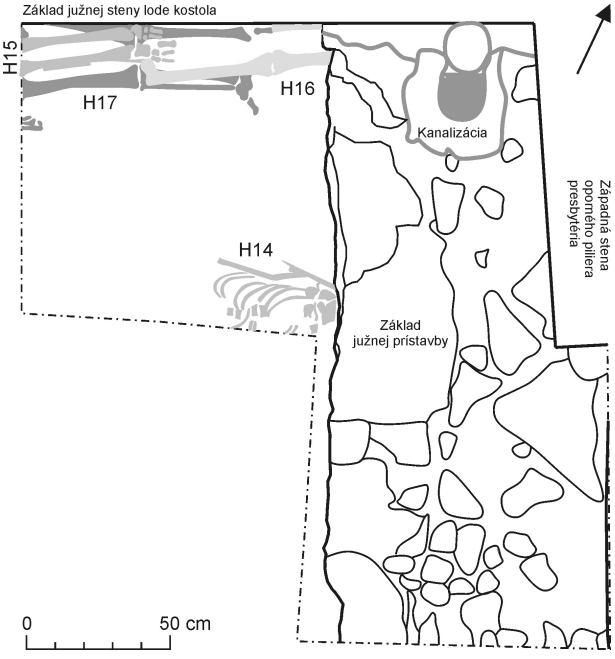

Obr. 24. Hontianska Vrbica. Sonda 11. Hroby 14–17.

nená poškodená mosadzná tylová platnička v tvare obdĺžnika (dĺ. min. 33 mm, š. 20 mm, hr. 1 mm) s jemne puncovanými okrajmi, spojená dvoma železnými nitmi. Medzi hornou a dolnou časťou platničky sa zachovali zvyšky textilného opasku. Na dne hrobu pod lebkou sa našli zvyšky byliniek naukladané na seba vo viacerých vrstvách, ktoré boli na povrchu sfarbené do zelena (*Mihályiová, v tlači*).

Hrob 3

Detský hrob s orientáciou v smere JZ-SV v strednej časti sondy 4. Z porušeného kostrového skeletu sa zachovala len horná časť tela, lebka, časť stavcov a rebier v dĺžke 40 cm. Zvyšok tela bol odstránený zrejme pri hĺbení mladšieho výkopu. Tvárová časť lebky bola nepatrne pootočená na pravú stranu. Hrobová jama sa nezistila. Skelet bol uložený na úrovni čiernej hlinitej vrstvy v hĺbke 176,60 m n. m., a to približne 120 cm od dnešného povrchu terénu. Prevrstvila ho svetlosivá piesčito-hlinitá vrstva. Z ľavej strany okrajovo prekrýval skelet v hrobe 2. Hrob bol bez nálezov.

Hrob 4

Detský hrob s orientáciou v smere JZ-SV pri južnom profile sondy 4. Z kostrového skeletu sa zachovala len horná časť tela v dĺžke 60 cm (lebka, hrudník a horné končatiny). Spodná časť tela bola odstránená pri výkope mladšej jamy, ktorá zároveň porušila aj vedľajší hrob 3. Lebka bola mierne pootočená na ľavú stranu. Horné končatiny jedinca boli ohnuté a zložené v oblasti brucha. Hrobová jama sa nezistila. Skelet bol uložený na úrovni čiernej hlinitej vrstvy v hĺbke 176,65 m n. m., a to približne 120 cm od dnešného povrchu terénu. Prekrývala ho svetlosivá piesčito-hlinitá vrstva. Na pravej strane driekovej oblasti sa našli fragmenty mosadznej obdĺžnikovej pracky (20 x 14 mm, hr. 2 mm, prierez drôtu kvadratický). Na pracke je zvyšok tenkého uška (dĺ. 6 mm, š. 4 mm) z odlomenej obdĺžnikovej tylovej platničky. Zachoval sa z nej len koniec (dĺ. 17 mm, š. 11 mm, hr. 1 mm), dva mosadzné plechy spojené dvomi železnými nitmi medzi ktorými sa nachádza zvyšok textilného opasku. Pri pracke sa zistilo aj neúplné mosadzné nákončie opasku s profilovaným koncom (dĺ. min. 19 mm, š. 11 mm, hr. 1 mm; obr. 25: 3). V subpozícii pod ním sa zistil hrob 5.

Hrob 5

Hrob dospelého jedinca s orientáciou v smere JZ-SV umiestnený pri južnom profile sondy 4. Hrob sme neodkryli celý, pretože spodné časti dolných končatín zabiehali do východného profilu.

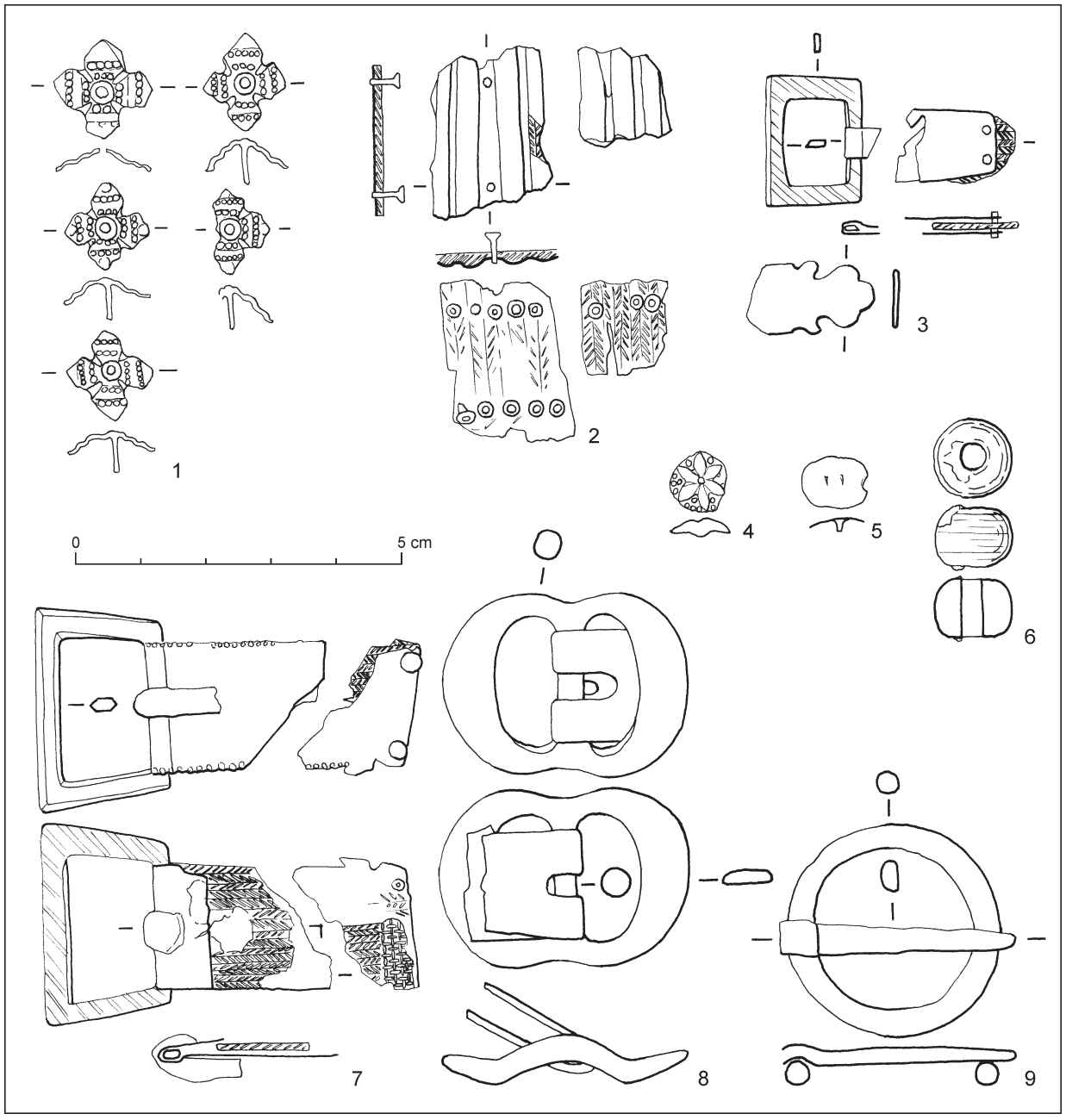

Obr. 25. Hontianska Vrbica. Nálezy z hrobov. 1 – hrob 5; 2 – hrob 6; 3 – hrob 4; 4–5 – hrob 11, výzdoba z rakvy; 6 – hrob 6; 7 – hrob 2; 8 – hrob 6; 9 – hrob 16.

Zdokumentovaný kostrový skelet so zistenou dĺžkou 100 cm nebol úplný. Chýbala mu lebka, spodná časť pravej hornej končatiny a pravá stehenná kosť. Ľavá ruka bola pravouhlo ohnutá a uložená v oblasti brucha. Pozdĺž pravej strany tela pochovaného jedinca sa zachovali zvyšky rakvy v podobe 3–4 cm široké pásu dreva v dĺžke 90 cm. Hrobovú jamu sa nepodarilo v teréne vysledovať. Dno hrobu sa nachádzalo v hĺbke 176,49 m n. m., čo je približne 140 cm od dnešného povrchu terénu. Hrob bol zahĺbený do čiernej hlinitej vrstvy, ktorá zároveň tvorila aj jeho zásyp. Pri začisťovaní ľavej stehennej kosti a na mieste chýbajúcej pravej stehennej kosti sa našlo päť mosadzných ozdôb (obr. 25: 1). Išlo o lisované a profilované pukličky v tvare kvetu so štyrmi lupeňmi (pr. 11 mm, hr. 1 mm). Zo spodnej strany bol k nim natavený mosadzný nit (pr. 1 mm, dĺ. 6–7 mm). V superpozícii nad hrobom 5 sa nachádzal hrob 4 a v subpozícii hrob 7.

Hrob 6

Hrob dospelého jedinca s orientáciou v smere JJZ-SSV umiestnený pri južnej stene presbytéria v sonde 4. Kostrový skelet v dĺžke 120 cm sa nezachoval celý. Spodné časti dolných končatín boli prerezané výstavbou základu neskorogotického presbytéria. Jedinec bol uložený vo vystretej polohe, s rukami prekríženými a uloženými v oblasti brucha. Pozdĺž pravej hornej strany tela sa zachovali zvyšky drevenej rakvy. Ide pravdepodobne o zdeštruovanú bočnú stenu zachytenú v dĺžke 90 cm a šírke 5 až 10 cm. Obrysy hrobovej jamy neboli v teréne zistené. Dno hrobu sa nachádzalo v hĺbke 176,42 m n. m., t. j. približne 140 cm od dnešného povrchu terénu. Hrob bol zachytený v čiernej hlinitej vrstve, ktorá zároveň tvorila aj jeho zásyp. V okolí kostrových pozostatkov sa našlo niekoľko drobných predmetov a keramiky. Na pravej panvovej kosti sa zachovala železná dvojdielna pracka v tvare osmičky (dĺ. 37 mm, š. 27 mm) so železnou tylovou platničkou (20 x 15 mm; obr. 25: 8). Pôvodný prierez ramien pracky nie je možné kvôli silnej korózii určiť. Zreteľné je ale roztepanie vonkajších oblúkov osmičky. Na stredovom rebre je uchytená tylová obdĺžniková platnička (21 x 16 mm, hr. plechu 2 mm) s otvorom pre tŕň, ktorý sa tu nezachoval. Platnička sa skladá z hornej a dolnej časti, ktoré sú spojené dvomi nitmi. Medzi nich bol pôvodne uložený opasok z organického materiálu. Stopy po ňom sa nezachovali. Pri začisťovaní hrobu sa v blízkosti ľavej ruky našli zvyšky kovových ozdobných súčastí opasku (obr. 25: 2). Ide o zvyšky mosadzných obdĺžnikových vypuklých plieškov (dĺ. 24 mm, š. 4 mm, hr. plechu 1 mm). Zachovali sa štyri takmer celé kusy, ktoré sú vzájomne spojené v dĺžke 18 mm (jeden obdĺžnik v strede chýba). Druhý zhluk tvoria tri neúplné kusy. Z vnútornej strany sú prichytené dvojicou mosadzných nitov k organickému materiálu (na prvom zhluku päť párov nitov, na druhom zhluku tri páry nitov). Organický materiál je široký 24 mm. V mieste predpokladaného primárneho umiestnenia opasku je časť ľavej panvovej kosti a časť pravej ruky sfarbená do zelena. V zásype hrobu, na ľavej strane jedinca, sa v sekundárnej polohe zistil jeden sklenený korálik modrej farby (pr. 12 mm, pr. otvoru 5 mm, v. 9 mm; obr. 25: 6). Pri začisťovaní kostrových pozostatkov sa našiel fragment bielej neskorostredovekej keramiky zdobený horizontálnymi ryhami. Ostatné zlomky stredovekej keramiky sa nachádzali v zásype. V superpozícii nad hrobom 6 sa nachádzali hroby 1 a 2 a v subpozícii hroby 8, 9.

Hrob 7

Hrob dospelého jedinca s orientáciou v smere JZ-SV umiestnený pri južnom profile sondy 4. Skelet jedinca bol porušený. Absentovala mu pravá dolná končatina a časť pravej panvovej kosti. Kostičky zápästia a prstov sa nezachovali. Chodidlo ľavej dolnej končatiny zachádzalo do východného profilu sondy. Kostrové pozostatky boli odkryté v dĺžke 140 cm. Kým pravá ruka sa nachádzala pozdĺž tela, ľavá bola mierne ohnutá a zložená v oblasti panvy. Lebka bola mierne naklonená na pravú stranu. Dno hrobu sa nachádzalo na úrovni 176,41 m n. m, t. j. 145 cm od dnešného povrchu terénu. Hrob bol zahĺbený do čiernej hlinitej vrstvy, ktorá zároveň tvorila aj jeho zásyp. Nad pravou panvovou kosťou sme našli jeden železný klinec a pri začisťovaní hrobu dva fragmenty stredovekej keramiky. V superpozícii nad hrobom 7 sa nachádzal hrob 5.

Hrob 8

Hrob dospelého jedinca s orientáciou v smere JZ-SV umiestnený pozdĺž južnej steny neskorostredovekého presbytéria v sonde 4. Zo západne strany bol porušený základovým murivom exteriérového oporného piliera, ktorý zničil lebku, kľúčne kosti a časti lopatiek jedinca. Zo zostávajúcej časti 120 cm dlhého skeletu chýbala takmer celá ľavá horná končatina, kostičky zápästia a prstov oboch rúk. Zo spodných častí dolných končatín boli zachované len kúsky kostí. Podľa stavu zostávajúcich kostí je možné usúdiť, že tu došlo k prirodzenému rozloženiu kostí. Obe horné končatiny boli pôvodne zložené pozdĺž tela. Hrobová jama sa nezachytila. Dno hrobu sa nachádzalo na úrovni podložia v hĺbke 176,32 m n. m., t. j. 155–160 cm od dnešného povrchu terénu. Zásyp tvorila čierna hlinitá vrstva. Hrob bol bez nálezov. V superpozícii nad hrobom 8 sa nachádzal hrob 6, v priamej subpozícii bol hrob 9.

Hrob 9

Hrob s veľmi zle zachovanými zvyškami ľudského skeletu s orientáciou v smere JZ-SV umiestnený pozdĺž južnej steny neskorostredovekého presbytéria v sonde 4. Lebka bola zničená základom exteriérového piliera presbytéria. Z pochovaného jedinca sa zachovali len nepatrné kostrové zvyšky

v anatomickom usporiadaní. Z hornej polovice tela zostali na ľavej strane rebrá, lopatka, ramenná kosť a na pravej strane lopatka a časť ramennej kosti. Z dolných končatín sa zachovali len úlomky stehenných kostí a kosti pravého predkolenia. Zistená neúplná dĺžka skeletu bola 140 cm. Hrob bol zahĺbený približne 30 cm do podložia s úrovňou dna vo výške 176,25 m n. m., t. j. približne 165 cm od dnešného povrchu terénu. Z toho dôvodu sme mohli zachytiť aj jeho hrobovú jamu, ktorá bola široká 40–50 cm a dlhá 140 cm. Jej východný koniec zachádzal do profilu sondy. Výkop bol zasypaný čiernou hlinitou vrstvou. Priamo nad zvyškami kostí sa zachovali výraznejšie a pomerne súvislé kusy dreva. Išlo o torzá troch dosiek. Najlepšie zachované drevo malo šírku 10 cm. Materiál nebol kompaktný, pri odoberaní sa rozpadával.

Hrob 10

Porušený skelet jedinca s orientáciou v smere JZ-SV umiestnený čiastočne pod základom exteriérového oporného piliera neskorostredovekého presbytéria v sonde 4. Z kostí sa v hrobe zachovala len panva a dolné končatiny v celkovej dĺžke 110 cm. Horná časť tela bola poškodená základom piliera. Jedinec ležal v natiahnutej polohe s ľavou nohou mierne pokrčenou v kolene. Hrob bol zapustený do podložia v hĺbke 176,07 m n. m., t. j. 180 cm od dnešného povrchu terénu. Jeho zásyp bol na nerozoznanie od okolitého podložia. Z toho dôvodu sa nám nepodarilo vysledovať hrobovú jamu. Hrob bol bez nálezov. Nad ním bol uložený hrob 9.

Hrob 11

Hrob dospelého muža bol uložený v hrobke 1, ktorá bola umiestnená v sonde 1 v severozápadnom kúte lode kostola. Skelet jedinca sa nezachoval. Uloženie zosnulého vieme identifikovať len na základe dobre zachovaných zvyškov oblečenia (obr. 26). Mŕtvy bol pochovaný v drevenej rakve vo vystretej polohe s rukami zloženými v oblasti panvy. Rakva bola orientovaná v smere SSZ-JJV s doloženou dĺžkou 216 cm. V mieste predpokladaného uloženia hlavy sa zistili zvyšky vankúša, ktorého výplň tvorili zatiaľ bližšie nešpecifikované rastliny. V hornej polovici tela mal mŕtvy oblečený kratší kabát mentieku s dlhými rukávmi zloženými k lonu. Pod kabátom sa nachádzala ďalšia vrstva oblečenia z hrubšieho textilného materiálu s predným zapínaním. V pozícii hrdla bola šatka, pôvodne dvakrát obtočená okolo krku a spredu previazaná na uzol. V oblasti drieku sa zistil kožený opasok s kovovou prackou, pôvodne dvakrát obtočený okolo tela. V priestore dolných končatín sa vyskytovali už len nášivky v podobe šnúrových pozamentov. V polohe chodidiel boli zachované vysoké kožené čižmy. V mieste ukončenia ľavého rukávu sa našiel ruženec. Išlo o 54 okrúhlych hlinených korálikov (49 ks malých s pr. 0,8–0,9 cm; 5 ks veľkých s pr. 1 cm) a jeden atypický spojovací hlinený korálik (dĺ. 1, 5 cm, pr. 0, 8 cm) navlečených na šnúru. Ruženec sa nezachoval v celku, šnúrka bola na viacerých miestach pretrhnutá. Pri začisťovaní hrobu sa našiel aj jeden samostatný gombík. Typovo bol odlišný od gombíkov z oblečenia hornej časti tela. Dno výkopu hrobky bolo v hĺbke 175,14 m n. m., t. j. 190 cm od úrovne súčasnej podlahy. Na ňom sa nachádzalo dobre zachované dno rakvy. Bočné steny boli vytlačené do bokov, kde sa opierali o bočné steny hrobovej komory. Veko

Obr. 26. Hontianska Vrbica. Sonda 1. Hrob 11 v hrobovej komore 1, zvyšky odevov v drevenej rakve. Pohľad z juhu.

rakvy bolo na niekoľkých miestach prelomené a prepadnuté do vnútra v dôsledku zrútenia tehlovej klenby. V pôvodných pozíciách sa okrem dna zachovali aj čelné dosky rakvy. Spodná časť severného čela sa opierala o severnú stenu výkopu hrobky a južné čelo bolo doslovne pritlačené k tehlovej stene jej južného uzáveru. Už v teréne sa dalo rozpoznať, že veko rakvy bolo zdobené textilom a kovovými klinčekmi (obr. 25: 4, 5), ktoré vytvárali nápisy a rôzne ornamenty. Pôvodne dutý priestor hrobky bol zasypaný zlomkami tehál zo zdeštruovanej klenby. Na tie sa zároveň zrútil sutinový zásyp uložený pôvodne na klenbe. Týmto dochádzalo k opakovanému prepadávaniu súčasnej podlahy.

Hrob 12

Hrob zachytený v západnom profile interiérovej sondy 2. Nachádzal sa pod základom západnej steny lode kostola. Z východnej strany bol porušený výkopom hrobky 2. Predpokladaná orientácia na základe zachyteného výkopu je Z-V. Hrobová jama s doloženou šírkou 40–50 cm bola vyhĺbená do podložia v hĺbke 175,80 m n. m., t. j. 130 cm od úrovne súčasného terénu. Hrob sme nevyberali.

Hrob 13

Hrob zachytený v severozápadnom rohu lode kostola na západnom a severnom profile interiérovej sondy 2. Hrob sa zachytil v podobe neúplnej hrobovej jamy s pravdepodobnou orientáciou S-J, v dĺžke 130 cm a šírke 50 cm. Z východnej strany bol porušený výkopom hrobky 2.

Hrobová jama bola vyhĺbená do podložia v hĺbke 175,80 m n. m., t. j. 130 cm od úrovne súčasného terénu. Hrob sme nevyberali.

Hrob 14

Hrob dospelého jedinca zachytený pri južnej stene sondy 11. Kostrový skelet nebol úplný, zachoval sa len v dĺžke 45 cm. Pravá strana tela zachádzala do južného profilu sondy. Spodnú časť ľavej hornej končatiny, časť panvy a dolné končatiny zničil základ južnej ranogotickej prístavby. Lebka bola odstránená pri hĺbení mladšieho výkopu. Jedinec ležal vo vystretej polohe s orientáciou JZ-SV s ľavou rukou uloženou pozdĺž tela. Hrob bol uložený na hranici podložia a čiernej hlinitej vrstvy v hĺbke 176,36 m n. m., t. j. 160 cm od dnešného povrchu. Hrobová jama sa nedala vysledovať. Hrob bol bez nálezov.

Hrob 15

Hrob dospelého jedinca zachytený pri základe južnej steny vrcholnogotickej lode kostola v sonde 11. Kostrový skelet nebol úplný. Odkryli sme len dolné končatiny od kolien po chodidlá v dĺžke 55 cm s orientáciou v smere JZ-SV. Zvyšok tela zachádzal do západného profilu sondy. Severný okraj bol porušený výstavbou základu vrcholnogotickej lode. Hrob bol zahĺbený do čiernej hlinitej vrstvy, ktorá zároveň tvorila aj jeho zásyp. Hrobovú jamu sme nezachytili. Dno hrobu sa zistilo v hĺbke 176,50 m n. m., t. j. približne 140 cm od dnešného povrchu terénu. V subpozícii pod ním sa nachádzali hroby 16 a 17. Hrob bol bez nálezov.

Hrob 16

Hrob s orientáciou v smere JZ-SV zachytený pri základe južnej steny vrcholnogotickej lode kostola v sonde 11. Kostrový skelet nebol úplný. Z východnej strany bol porušený základom ranogotickej prístavby románskeho kostola a zo severnej strany základom vrcholnogotickej lode kostola. Z kostí zostali len torzá dolných končatín a časti panvovej kosti v dĺžke 90 cm. Dno hrobu sa nachádzalo na úrovni 176,40 m n. m, t. j. 150 cm od dnešného povrchu terénu. Hrob bol zahĺbený do podložia a vyplnený bol čiernou hlinitou vrstvou. Z južnej strany sa rysoval okraj hrobovej jamy. Odkryté torzo hrobu malo neúplnú šírku 40 cm a dĺžku 100 cm. Pri začisťovaní kostí sa našla okrúhla železná pracka s tŕňom (pr. 33 mm, hr. drôtu 4 mm, dĺ. tŕňa 36 mm, prierez drôtu: okrúhly; obr. 25: 9). Napojenie tŕňa k pracke je z jednej strany zničené. V superpozícii nad hrobom 16 sa nachádzal hrob 15 a v subpozícii hrob 17.

Hrob 17

Hrob dospelého jedinca s orientáciou v smere JZ-SV zachytený pri základe južnej steny vrcholnogotickej lode kostola v sonde 11. Kostrový skelet v dĺžke 85 cm nebol úplný. Horná časť tela zabiehala do

západného profilu sondy. Z hrobu sme odkryli len spodnú časť panvy, časť pravej ruky a dolné končatiny, ktoré boli zo severnej strany porušené základom vrcholnogotickej lode kostola. Dno sa nachádzalo v hĺbke 176,22 m n. m., t. j. 170 cm od dnešného povrchu terénu. Hrob bol zahĺbený do podložia a vyplnený čiernou hlinitou vrstvou. Zachytená neúplná hrobová jama mala šírku 50 cm a dĺžku 100 cm. V superpozícii nad ním bol hrob 15 a hrob 16. Hrob bol bez nálezov.

Hrob 18

Hrob jedinca s orientáciou v smere JZ-SV zachytený pozdĺž exteriérového oporného piliera presbytéria v sonde 12. Kostrový skelet nebol odkrytý celý. Zachytila sa len horná časť tela (lebka, hrudník a ramená) v dĺžke 45 cm. Lebka bola mierne otočená na pravú stranu. Dolná polovica tela zabiehala do východného profilu sondy. Dno hrobu bolo zahĺbené do podložia v hĺbke 175,60 m n. m. Zásyp tvorila čierna hlinitá vrstva. Hrob bol bez nálezov.

Kostolný cintorín

Sedemnásť hrobov, ktoré boli odkryté v exteriérových sondách 4, 11, 12 a v dvoch prípadoch aj v interiérovej sonde 2, dokladá existenciu kostolného cintorína. V kontexte so zistenými stavebnými etapami kostola rámcovo vyčleňujeme niekoľko základných horizontov pochovávania.

Najstarší horizont predstavujú hroby cintorína umiestnené okolo románskej stavby, príp. aj jej ranogotickej južnej prístavby. K románskej fáze cintorína patria určite hroby 14, 16 zo sondy 11 a hrob 17, ktorý sa v relatívnom chronologickom pomere nachádza pod hrobom 16 (obr. 24). Vychádza to zo stratigrafickej subpozície hrobov 14 a 16 voči základu južnej ranogotickej prístavby, ktorá bola pristavaná k juhovýchodnému nárožiu románskej lode. Všetky hroby boli zahĺbené do svetlého piesčito-ílovitého podložia a vyplnené čiernou cintorínskou vrstvou. Úroveň ich zahĺbenia dosahovala hĺbky 176,22–176,40 m n. m. V kontexte so zistenou hranicou základového a nadzákladového muriva románskeho kostola by to bolo približne 60 až 80 cm pod vtedajšou úrovňou terénu. Do tejto fázy patril zrejme aj hrob 15 s pozíciou dna v hĺbke 176,50 m n. m., ktorý bol síce umiestnený už do čiernej cintorínskej vrstvy, priamo nad hrobom 17, ale čiastočne ho porušil základ vrcholnogotickej lode (obr. 24). Vzhľadom na jeho pozíciu v mieste predpokladaného interiéru južnej ranogotickej prístavby bol s veľkou pravdepodobnosťou uložený ešte pred jej výstavbou. Na základe výšky koruny základu južnej prístavby v sonde 3 vieme, že pred jej výstavbou bol pôvodný terén zvýšený min. o 30 cm. V tomto prípade by bola hĺbka hrobu 15 okolo 80 cm.

Pri ostatných hroboch, ktoré by mohli eventuálne patriť ešte k románskej fáze nevieme priamo určiť či boli vyhĺbené pred ranogotickou prestavbou románskeho kostola, alebo až po nej. Preto do tejto skupiny zaraďujeme hroby, ktoré majú jasné stratigrafické pozície vo vzťahu ku vrcholnogotickej lodi kostola. Ide o hroby 12, 13 v sonde 2, ktoré sa nachádzali pod základom západného uzáveru lode. Ich dná sú zahĺbené v podloží vo výške 175,80 m n. m. Rozdiel v hĺbke oproti hrobom v sondách z južnej strany kostola je spôsobený miernym sklonom terénu severozápadným smerom.

Ďalšiu skupinu hrobov určuje ich stratigrafická subpozícia k základom neskorogotického presbytéria a jeho exteriérového oporného piliera v sonde 4 (obr. 23). Na základe relatívneho chronologického pomeru zistených hrobov je hrob 10 najstarší. Nad ním sa vo vzájomnej superpozícii nachádzali hroby 8, 9. Všetky tri hroby boli porušené základom oporného piliera a hrob 10 aj základom neskorogotického presbytéria. Zachytené boli na úrovni svetlého piesčito-ílovitého podložia. Kým najnižšie uložený hrob 10 vypĺňal zásyp totožný s podložím, hroby nad ním už boli vyplnené čiernou cintorínskou vrstvou. Úroveň ich zahĺbenia sa pohybovala v rozpätí 176,07–176,32 m n. m. Na základe hĺbky uloženia by mohli súvisieť najpravdepodobnejšie s hrobmi z románskej fázy.

Stratigraficky mladší hrob 6 sa nachádzal nad hrobmi 8, 9 a zároveň bol porušený výstavbou neskorogotického presbytéria. Jeho dno bolo umiestnené v čiernej cintorínskej vrstve v hĺbke 176,42 m n. m. Pri začisťovaní kostí jedinca sa našiel fragment neskorostredovekej bielej keramiky zdobenej horizontálnymi ryhami. Na základe porušenia hrobu 6, výstavbou neskorogotického presbytéria, by mohol patriť do čias existencie južnej prístavby alebo nasledujúcej vrcholnogotickej stavebnej fázy kostola. V čase existencie južnej prístavby sa povrch terénu pohyboval vo výške približne 177,30 m n. m. Hrob 6 by tak mal hĺbku okolo 90 cm. Po asanácii prístavby došlo k zníženiu povrchu terénu minimálne z južnej strany lode kostola. Základ vrcholnogotickej lode bol zahĺbený od úrovne okolo 177 m n. m. V tomto prípade by mal hrob 6 hĺbku len 60 cm. Na mladšie datovanie hrobu 6 však poukazujú nálezy

súčastí odevu zistené na kostrových zvyškoch jedinca a spomínaný nález fragmentu neskorostredovekej keramiky. Okrem toho hrob 6 sa nachádza skôr v okolí v tom čase ešte prežívajúcej románskej apsidy. Nie je vylúčené, že k znižovaniu terénu v čase výstavby vrcholnogotickej lode došlo len v bezprostrednom okolí týchto stavebných aktivít.

V rovnakej hĺbke 176,41 m n. m. sa nachádzal aj hrob 7 a nad ním, v hĺbke 176,49 m n. m., hrob 5. V ich prípade nevieme určiť stratigrafickú pozíciu voči stavbe kostola. Isté je, že boli zahĺbené do čiernej cintorínskej vrstvy, ktorá zároveň tvorila aj ich zásyp, a teda nebolo možné rozpoznať ich hrobové jamy.

Ďalší horizont pochovávania už predstavujú pohreby, ktoré svojím uložením rešpektujú základy neskorogotického presbytéria. Ide o štyri detské hroby 1–4 umiestnené pri južnej stene presbytéria medzi oporn̈ými piliermi v sonde 4 (obr. 23). Koncentrácia detských hrobov pri južnej stene presbytéria je zachytená aj na cintoríne pri kostole sv. Mikuláša v Trnave (*Kuzmová/Hrnčiarik 2010*, 3). Úroveň uloženia hrobov 1–4 sa pohybuje vo výškach 176,60–176,70 m n. m. Ich dná boli zahĺbené asi 40 cm pod úrovňou koruny základu presbytéria v čiernej cintorínskej vrstve. Zásyp nad nimi obsahoval premiešanú vrstvu čiernej cintorínskej a hnedej hlinitej vrstvy, ktorá sa opierala o nadzákladové murivo lode a presbytéria. Z toho usudzujeme, že úroveň pôvodného terénu v čase založenia hrobov bola zvýšená približne o 30–40 cm nad úroveň základu. Hrobové jamy by v tomto prípade dosahovali hĺbku 70–80 cm.

Hroby boli orientované spravidla v smere JZ-SV (14 hrobov), a to rovnobežne s osou kostola. Badať tu tendenciu pochovávania mŕtvych v súlade s orientáciou kostola, ktorá nemala presné Z-V smerovanie. V týchto prípadoch mali jedinci hlavy uložené smerom ku západnému uzáveru kostola. V jednom prípade bol hrob mierne vychýlený v smere JJZ-SSV (hrob 6). V prípade hrobov 12 a 13 zachytených v profiloch sondy 2 sme dokázali zaznamenať len približnú orientáciu v smere Z-V a S-J.

Zosnulý boli v hroboch uložený na chrbte vo vystretej polohe. Horné končatiny boli v dvoch prípadoch zložené pozdĺž tela (8, 14), v štyroch prípadoch prekrížené v oblasti brucha (1, 4–6) a v jednom prípade prekrížené v oblasti panvy (hrob 2). V jednom hrobe bola pravá ruka položená pozdĺž tela a ľavá v oblasti panvy (hrob 7). U ostatných pohrebov nebolo možné polohu horných končatín určiť.

Vzhľadom na intenzívne pochovávanie a vzájomné porušovanie sa hrobov boli výkopy hrobových jám v teréne ťažko čitateľné. V exteriérových sondách 4, 11, 12 sme zistili pomerne jednoliatu cintorínsku vrstvu (čiernu hlinitú premiešanú s drobnými kúskami malty, so zlomkami sivých tufových kameňov a ľudských kostí). Do nej boli zahĺbené štyri hroby (5, 6, 7, 15), pri ktorých nebolo možné rozpoznať obrysy hrobových jám. Na rozhraní cintorínskej vrstvy a podložia sa nachádzali dná troch hrobov (8, 14, 18). Tým, že boli prisypané čiernou cintorínskou vrstvou sa ani v týchto prípadoch nezistili obrysy hrobových jám. Výkopy sa dali rozpoznať pri piatich hroboch zahĺbených do podložia (9, 10, 12, 13, 17). Ide o pohreby, ktoré považujeme za najstaršie. V rámci pochovávania na cintoríne ich zaraďujeme do časového horizontu románskej a ranogotickej stavebnej fázy. Zistené hrobové jamy boli pomerne úzke (40–50 cm). Z toho dôvodu predpokladáme, že mŕtvych ukladali len do výkopu. V jednom prípade (hrob 9) sa priamo na kostrových pozostatkoch našli zvyšky troch drevených dosiek z jedle bielej (*Mihályiová, v tlači*). Na základe nálezovej situácie je pravdepodobné, že zhora prekrývali telo zosnulého.

Ani pri najmladších hroboch, zistených na cintoríne, sa nezistili hrobové jamy. Ide o štyri detské hroby (1–4) zahĺbené síce do cintorínskej vrstvy, ale prisypané mladším výraznejšie premiešaným zásypom, v ktorom sa už objavovali aj kúsky do červena prepálenej hliny pripomínajúcej tehly.

Fragmenty drevených rakiev sa podarilo identifikovať len v dvoch hroboch (5, 6). V prípade zvyškov dreva v hrobe 6 ide opäť o využitie jedle bielej. Dokladom výraznejšieho používania rakiev môže byť aj prítomnosť železných klincov v cintorínskej vrstve. Len v jednom prípade sa tento doklad viaže na konkrétny hrob. Ide o menší klinec nájdený nad pravou panvovou kosťou v hrobe 7.

Pri tzv. „žijúcich" kostoloch sa len výnimočne podarí identifikovať pôvodné stredoveké povrchové označenie hrobov na cintoríne. Nepriamy doklad o existencii kameňov prekrývajúcich hroby môžu predstavovať dva veľké travertínové bloky, ktoré boli odkryté počas výskumu. Nachádzali sa v sekundárne polohe v základoch gotických emporových pilierov (sondy 2, 10; obr. 16; 17). Išlo o nahrubo opracované kamene, minimálne s jednou takmer zarovnanou stranou a obitými bočnými hranami. Plochá strana tvorila platformu pre nadzemné murivo pilierov. Druhá vypuklejšia strana bola obrátená k základovej škáre. V obidvoch prípadoch bolo možné zistiť len ich neúplné dĺžky 110 cm a 160 cm, pretože zachádzali do profilov sond. Označenie hrobov náhrobnými kameňmi sa spája s obdobím

11. až 13., resp. 14. stor. (*Habovštiak 1963*, 432; *Hanuliak 1979*, 178). Používanie náhrobných kameňov z Hontianskej Vrbice môžeme datovať do čias pred výstavbou vrcholnogotickej lode kostola, teda do 13. až začiatkov 14. stor. V blízkom okolí sa travertínový náhrobný kameň v primárnej polohe zistil aj na cintoríne zaniknutej stredovekej dediny Bratka pri Leviciach. Tu spolu s čadičovým náhrobným kameňom prekrývali hrob 48 (*Habovštiak 1963*, 425, 432).

Datovanie kostolného cintorína sa opiera hlavne o relatívno-stratigrafickú pozíciu hrobov voči stavebno-historickým fázam kostola. Nepočetné nálezy z hrobov potvrdzujú prípadne aj dopĺňajú informácie o ich chronologickom zaradení.

Z archeologického výskumu pochádza len veľmi málo hnuteľných archeologických nálezov. Z premiešanej cintorínskej vrstvy sme získali hlavne železné klince z rakiev a fragmenty stredovekej keramiky. Nálezy sme zaznamenali len v piatich hroboch (2, 4–6, 16). Vo všetkých prípadoch môžeme hovoriť hlavne o súčastiach odevov. K najstaršiemu horizontu pochovávania sa viaže nález okrúhlej železnej pracky s tŕňom z hrobu 16 (obr. 25: 9). Našla sa v blízkosti zvyškov panvy. Tieto typy malých jednoduchých okrúhlych železných praciek s tŕňom sa v širšom európskom kontexte objavujú už v období včasného stredoveku (*Heindel 1990*, 9, 11). Rovnako aj na území západného Slovenska (*Rejholcová 1995*, 78), kde ich používanie pokračuje aj v období vrcholného stredoveku, s prienikom až do prvej polovice 14. stor. (*Gogová 2013*, 74, obr. 37: 6, 7; *Hanuliak 1997*, 277; *Ruttkay 1989*; *1996*, 405, obr. 7; 9). V tomto prípade hrob 16 patril jednoznačne k cintorínu, ktorý sa rozprestieral okolo stavby románskeho kostola, pretože bol porušený južnou ranogotickou prístavbou.

Do mladšieho obdobia, pred výstavbu neskorogotického presbytéria, zaraďujeme hrob 6. Na pravej panvovej kosti jedinca sa tu v primárnej polohe našla železná dvojdielna osmičková pracka so železnou tylovou platničkou (obr. 25: 8). Solitérne pracky v podobe osmičky v jednoduchšom prevedení a s okrúhlym prierezom tela sa vyskytujú na cintoríne v Krásne (okr. Partizánske) od obdobia 12. stor. (*Gogová 2013*, 74, 75, obr. 37: 9). Roztepané oblúky osmičky a kratšia obdĺžniková tylová platnička s nitmi, ktorá je určená na prichytenie opasku, posúvajú datovanie nášho nálezu do obdobia 14. až prvej polovice 15. stor. (*Ruttkay 1989*, 365).

Spolu s ňou sa v hrobe vyskytli fragmenty lisovaných mosadzných ozdôb, ktoré interpretujeme ako ozdobné kovania opasku (obr. 25: 2). Išlo o obdĺžnikové vypuklé pliešky, z ktorých každý bol pripevnený dvomi nitmi na organický podklad. Archeobotanická analýza ukázala, že ide o netradičný typ podkladu pozostávajúci z rastlinnej hmoty prekladanej ako tkanina do tzv. plátnovej väzby (*Mihályiová, v tlači*). Podľa jedného, v celej šírke zachovaného zhluku plieškov, môžeme určiť šírku opasku na 24 mm. Na základe nálezovej situácie je pravdepodobné, že tieto zvyšky opasku patrili k železnej pracke zistenej na pravej panvovej kosti. O pôvodnom uložení opasku zdobeného mosadznými plieškami svedčí sfarbenie kostí v oblasti ľavej strany panvovej kosti a zároveň aj tu uložených kostí pravej ruky. Porovnateľné ozdoby opaskov sa nachádzajú na cintoríne v Ducovom, kde sú datované rámcovo do obdobia 14.–15. stor. (*Ruttkay 1989*, 365, obr. 2; *1996*, 405, obr. 10). Okrem opaskovej garnitúry sa v zásype hrobu v blízkosti kostí vyskytol jeden modrý sklenený korálik (obr. 25: 6) a fragment bielej neskorostredovekej keramiky s horizontálnymi ryhami.

Na základe nálezov ozdobných pukličiek (obr. 25: 1) môžeme do rovnakého obdobia zaradiť aj hrob 5. Pukličky sú vyhotovené z mosadze. Tenký plech je vypuklý a na povrchu výrazne profilovaný. Z vnútornej stany je napojený stredový nit, ktorý dokladá ich použitie ako ozdôb kože alebo textilu. Nálezová situácia nedovoľuje určiť ich bližšiu špecifikáciu. V období 14.–15. stor. sa tento druh ozdôb s nitmi využíval hlavne na výzdobu opaskov (*Ruttkay 1989*, 371).

V najmladších hroboch, odkrytých na cintoríne, sa našli dve pracky. Pri jednej z nich sa zistilo aj nákončie opasku. Pracku z hrobu 2 môžeme charakterizovať ako lichobežníkovú pracku s obdĺžnikovou tylovou platničkou, ktorá je zdobená po okrajoch jemným puncovaním (obr. 25: 7). V hrobe 4 bola obdĺžniková pracka s užšou obdĺžnikovou platničkou (obr. 25: 3). Obe pracky boli liate z mosadze s výraznejšou prevahou olova nad zinkom (Cu 52–61 %, Zn 4–5 %, Pb 16–19%, Sn 6–7%, Si 3–8 %).[4] Tylové platničky vytepané do 1 mm tenkého plechu vyhotovili z mosadze v prevažujúcej kombinácii meď–zinok (Cu 70–76 %, Zn 11–14%, Pb 3–4%, Si 2–4%). Na pracke z hrobu 4 sa našiel zlomený kúsok liateho profilovaného nákončia, ktorého mosadzná zliatina obsahovala zvýšený podiel kremíka (Cu 68 %, Zn 7 %, Si 14 %, Pb 1 %). Liate kvadratické ako aj rôzne profilované pracky s dlhšími tylovými doštičkami, príp. aj profilovanými nákončiami, sa vyskytujú už okolo prelomu 14. a 15. stor.

[4] Merania röntgenovo-flourescenčnou (XRF) analýzou pomocou spektrometru realizovala Bc. E. Scholzová v dokumentačno-analytickom laboratóriu AÚ SAV v Nitre.

(*Ruttkay 1989*, 365, 367, obr. 1; 2). Pri datovaní kovových súčastí z hrobov 2, 4 sa opierame hlavne o ich stratigrafickú pozíciu voči neskorostredovekému presbytériu. Podľa toho je určená ich spodná hranica datovania na prelom 15. a 16. stor.

Zvyšky opaskov, ktoré boli nájdené v hroboch 2 a 3, patrili detským jedincom. Preto boli pracky menších rozmerov (30 x 20, 20 x 14 mm). Presné dĺžky tylových platničiek sa nedali určiť. Šírku opaskov vieme určiť na základe zachovaných platničiek (hrob 2 – 20 mm a hrob 4 – 11 mm). V oboch prípadoch sa vo vnútri tylovej platničky zachovali zvyšky textilu.

Na základe doterajších poznatkov o počiatkoch architektúry kostola datujeme začiatky kostolného cintorína do obdobia druhej polovice 12. až prvých dvoch tretín 13. stor. V tomto čase dochádza k pochovávaniu okolo románskej jednoloďovej stavby kostola s trištvrtevalcovou apsidou. V siedmich hroboch (8–10, 14–17) z tohto obdobia sa nenachádza takmer žiadny sprievodný materiál. Len v jednom prípade sa našla okrúhla železná pracka z opaska, ktorá bola súčasťou oblečenia a na základe typologicko-chronologickej analýzy korešponduje s uvedeným časovým úsekom. Hroby mali jednotnú orientáciu prispôsobujúcu sa pozdĺžnej osi kostola v smer JZ-SV. Jedinci boli uložený do užších hrobových jám, zrejme bez využitia rakiev. V jednom prípade sa doložilo prekrytie mŕtveho drevenými doskami. Hĺbka hrobov dosahovala 60–80 cm od predpokladanej dobovej úrovne terénu. Prinajmenšom od 14. stor. bola hĺbka hrobov upravovaná predpismi, podľa ktorých mal byť nad vekom rakvy min. jeden lakeť zeminy (40–70 cm), príp. hĺbka hrobovej jamy mala dosahovať sedem mužských stôp, čo je približne 200 cm (*Unger 2006*, 60). Hroby z preskúmaného kostolného cintorína datované do 14.–15. stor. dosahovali hĺbku 60–90 cm. V dvoch prípadoch bola orientácia hrobov prispôsobená pozdĺžnej osi kostola (5, 7) a v jednom prípade s miernou odchýlkou v smere JJZ-SSV (6). V dvoch hroboch z tohto obdobia sa zistilo použitie drevenej rakvy a zároveň aj zvyšky opaskových garnitúr.

Archeologickým výskumom doložený najmladší horizont pochovávania na kostolnom cintoríne predstavujú štyri detské hroby (1–4) s rámcovým datovaním do 16.–17. stor. Na cintorín boli umiestnené už v čase využívania neskorogotického presbytéria, ktorého výstavbu datujeme na prelom 15. a 16. stor. Hroby boli orientované v smere pozdĺžnej osi kostola a predpokladaná hĺbka hrobov bola 70–80 cm. Pri dvoch jedincoch sa zachovali zvyšky opaskovej garnitúry.

Pochovávanie v interiéri kostola

Koncily po staročia sústavne vydávali dekréty, v ktorých prísne zakazovali umiestňovanie hrobov v kostole s výnimkou cirkevných hodnostárov a niekoľkých privilegovaných laikov (*Ariés I*, 66–68). Napriek tomu sa pochovávanie v interiéroch kostola stávalo od 17. stor. čoraz obľúbenejším a za poplatok tu mohli spočinúť aj nižší šľachtici a mešťania (*Králiková 2007*, 84).

Počas archeologického výskumu v roku 2014 sme v interiéri kostola sv. Martina objavili dva hroby. Umiestnené boli pod podlahou v samostatných stavebných konštrukciách, ktoré sme počas výskumu pôvodne interpretovali ako krypty. Týmto pojmom sa označuje zaklenutý priestor umiestnený zvyčajne pod východným záverom kostola, ktorý bol čiastočne alebo úplne zapustený pod povrchom terénu (*Unger 2006*, 243). Pre obdobie 17.–18. stor. sa pojem krypta spája s pohrebným priestorom určeným pre uloženie väčšieho počtu osôb. V prípade uloženia jednej, max. dvoch osôb, sa používa termín hrobová komora (*Králiková 2007*, 87), resp. hrobka (*Slivka 1982*, 389). V stredoeurópskom priestore sa takto definované hrobové komory objavujú už od 15. stor. Sprvu sa na ich výstavbu používal kameň. Od začiatku 17. stor. sa preferujú tehlové hrobové komory. Spravidla sú obdĺžnikového pôdorysu so zaklenutým alebo rovným stropom (*Králiková 2007*, 87).

V prípade Hontianskej Vrbice teda môžeme hovoriť o dvoch hrobových komorách (1, 2) obdĺžnikového pôdorysu s rozmermi 115 x 230 a 100 x 255 cm, v jednom prípade s vnútornou výškou 145 cm (hrobová komora 2 nebola vybratá po dno; obr. 19; 21). Umiestnené boli v severozápadnej časti lodi kostola, a to v pozícii kolmo na severnú stenu lode. Pohrebné stavby boli vložené do rozmernejších stavebných výkopov s dnom založeným výrazne hlbšie ako boli zistené základové škáry okolitých murív kostola. Tvorili ich dve dlhšie rovnobežné steny, ktoré boli vybudované z tehlového muriva miestami doplňovaného kameňom. V prípade hrobovej komory 1 sa na jednej strane využil kamenný múr. V týchto miestach nebola stavba stabilizovaná okolitými základmi kostola, preto sa zo statických dôvodov spevnila východná strana kamenným, v smere k interiéru komory lícovaným murivom. Na korunách uvedených stien bola založená tehlová klenba, ktorá nesie z vnútornej strany stopy šalova-

nia. Zo severu sa opierala o základové murivo severnej steny lode kostola. Samostatná severná uzatváracia stena sa ani v jednom prípade nedoložila. Vstup do hrobových komôr bol z južnej strany (obr. 20; 22). Po uložení nebožtíka bol zamurovaný ako posledný. Tehlové murivo južnej steny hrobovej komory 2 bolo z vnútornej strany prekryté zvetranou sivou omietkou, ktorá nepokrývala komplexne celú plochu. Mohla vzniknúť pri postupnom ukladaní tehál do riadkov a zahladzovaním vytečenej spojivovej malty.

Podobné zaklenuté tehlové hrobové komory, datované do 17. stor., sa nachádzali v interiéri kostola Najsvätejšej Trojice v Chrasti nad Hornádom. Pohrebné interiéry tu dosahovali rozmery v rozpätí 70–80 x 220–230 cm a výšku 80–100 cm. V jednom prípade bola hrobka omietnutá z vnútra (*Slivka 1982*, 389).

V hrobových komorách v Hontianskej Vrbici boli zosnulí uložení v drevených rakvách. V celku bola odkrytá len hrobka 1, v ktorej sa nachádzal mužský jedinec (hrob 11). Rakva mala pôvodne tvar pretiahnutého zbiehajúceho sa lichobežníka s dĺžkou 216 cm. Skladala sa z dolnej časti a z veka, ktoré spolu vytvárali šesťuholníkový prierez. Vyhotovená bola z drevených dosiek z jedle bielej, pričom jednotlivé časti boli spájané po obvode drevenými čapmi. Čelné dosky rakvy mali rozdielne rozmery. Horná čelná doska dosahovala šírku 67 cm a výšku 50 cm, dolná nožná časť šírku 54 cm a výšku 44 cm. Ide o typ rakvy lomenej konštrukcie s prierezom dvojitého lichobežníka, ktorý je charakteristický pre obdobie baroka a zároveň je aj najrozšírenejší typ (*Králiková 2007*, 42, 46).

Rakva sa zachovala takmer celá. Na všetkých zachovaných doskách, okrem dna, sa na povrchu vyskytovali zvyšky textilu, ktorý bol prichytený o drevo kovovými klinčekmi. Na základe tejto nálezovej situácie sa zdá, že povrch rakvy prekrývala textilná látka, ktorá bola po okrajoch prichytená nezdobenými medenými nitmi s priemerom 1 cm. Výzdobu dopĺňali nápisy a ornamenty vyskladané z klinčekov. Tie boli zdobené šesťcípou hviezdou s priemerom hlavičky 1 cm. Na hornej doske veka bol znázornený kríž s hlavným bočným ramenom umiestneným v strede dĺžky a dvoma menšími bočnými ramenami v hornej a dolnej časti dĺžky veka rakvy. Ramená presahovali na bočné strany veka a mali trojlístkové ukončenie. Na bočných stenách veka sa nachádzali nápisy a iné, zatiaľ bližšie neidentifikované ornamenty. Nateraz vieme čiastočne identifikovať len nápis v úseku pravej hornej bočnej časti veka rakvy. V prvom riadku sa zachovala časť textu PERILLU – STRI – a v druhom riadku DOMINUS –. S podobnou praxou úpravy rakiev textilom a následným prichytením ozdobnými klinčekmi, vytvárajúcimi prípadne aj nápisy, sa stretávame napr. na zvyškoch rakiev zdokumentovaných v krypte kostola sv. Ladislava v Nitre, ktoré sú datované do druhej polovice 18. stor. (*Bednár/Poláková 2015*, 43). V kostole jezuitského kláštora sv. Jána v poľskom Lubline bol na rakvách zo 17.–18. stor. rovnako použitý textil a ozdobné klinčeky, ktoré na spodných bočných doskách zobrazovali dátumy úmrtia a na jednej z čelných dosiek aj meno zosnulého (*Niedźwiadek 2004*, 121).

V rakve hrobovej komory 1 sa zachovalo len niekoľko fragmentov kostičiek. Naopak, v pomerne dobrom stave bolo ošatenie zosnulého (obr. 26). V hornej časti tela sa zistili min. dve vrstvy oblečenia. Krátky kabát mentieka lemovaný kožušinou bol po stranách zdobený dvomi radami gombíkov. Pod ním sa zachovala pravdepodobne vesta. Kožený opasok bol pôvodne dvakrát obtočený v driekovej oblasti. Zostávajúci koniec remeňa bol založený za opásanou časťou opaska, pričom ukončenie bolo zauzlené. Išlo o kožený remeň, ktorý bol 216 cm dlhý a 27 mm široký. Smerom ku koncu bol zúžený na 16 mm. Povrch bol zdobený jemným vyrezávaním motívov do kože. K opasku patrila obdĺžniková mosadzná pracka[5] s rozmermi 38 x 25 mm. Z nohavíc sa zachovali len nášivky, resp. výzdoba z ozdobného šnurovania. Podobne boli zdobené aj okraje rukávov kabátu. Zosnulý mal na nohách obuté kožené čižmy na výraznejšom opätku. Pomerne v dobrom stave sa zachovala šatka, pôvodne previazaná okolo krku. Mala rozmery 68 x 69 cm, bola hnedej farby a zdobená po okrajoch pásmi svetlohnedej až zlatej farby. Prakticky rovnakú šatku sa podarilo zdokumentovať v rakve Barbory Kružličovej vo farskom kostole sv. Martina v Trstenej z konca 18. stor. (*Pongrác 2010*, 19, 20).

Rakva a zvyšky oblečenia sa v súčasnosti čistia, konzervujú a rekonštruujú v konzervátorských laboratóriách AÚ SAV vied v Nitre. Detailnejšie informácie o týchto nálezoch a ich ďalšie analýzy môžeme zverejniť až po ukončení týchto prác. Očakávame od nich hlavne spresnenie datovania hrobu, príp. aj určenie totožnosti pochovaného, ak sa podarí zrekonštruovať text na veku rakvy. Nateraz ho rámcovo datujeme do druhej polovice 18. stor. a predpokladáme, že ide o miestneho zemepána.

[5] Merania röntgenovo-flourescenčnou (XRF) analýzou pomocou spektrometru: Pb 16%, Zn 15%, Cu 57 %.

ZÁVER

Doterajší výskum priniesol nové prekvapivé poznatky o vzniku i postupnom vývoji sakrálnej stavby kostola sv. Martina a doložil jej románsky pôvod. Zároveň sa výskumom doplnili informácie o tunajšom pravekom osídlení, ktoré bolo identifikované už počas starších povrchových prieskumov. V stredovekej kultúrnej vrstve, ale aj v mladších sutinových zásypoch sa v sekundárnej polohe našlo niekoľko fragmentov pravekej keramiky. Z tohto súboru sa podarilo identifikovať nálezy karpatskej mohylovej kultúry, resp. aj keramiku, ktoré je rámcovo datovaná do mladšej doby bronzovej a laténu. Okrem niekoľkých pravekých črepov sa tu v sekundárnej pozícii vyskytujú fragmenty keramiky zaradené do obdobia prechodu včasnostredovekého a vrcholnostredovekého horizontu. Pravdepodobne do jednej z prvých dvoch stavebných fáz sakrálnej pamiatky patrí nález keramickej štvorcovej dlaždice 148 x 148 x 23 mm (obr. 27). Našla sa v sonde 11, v sekundárnej polohe, v mladšej sutinovej vrstve. Na jej povrchu sa nachádza plasticky stvárnené písmenko S (zrkadlovo otočené). Spodná strana je menej kvalitne opracovaná s odtlačkami zŕn a kamienkov. Takmer na celom povrchu sa zachovali zvyšky malty, pravdepodobne po jej druhotnom použití.

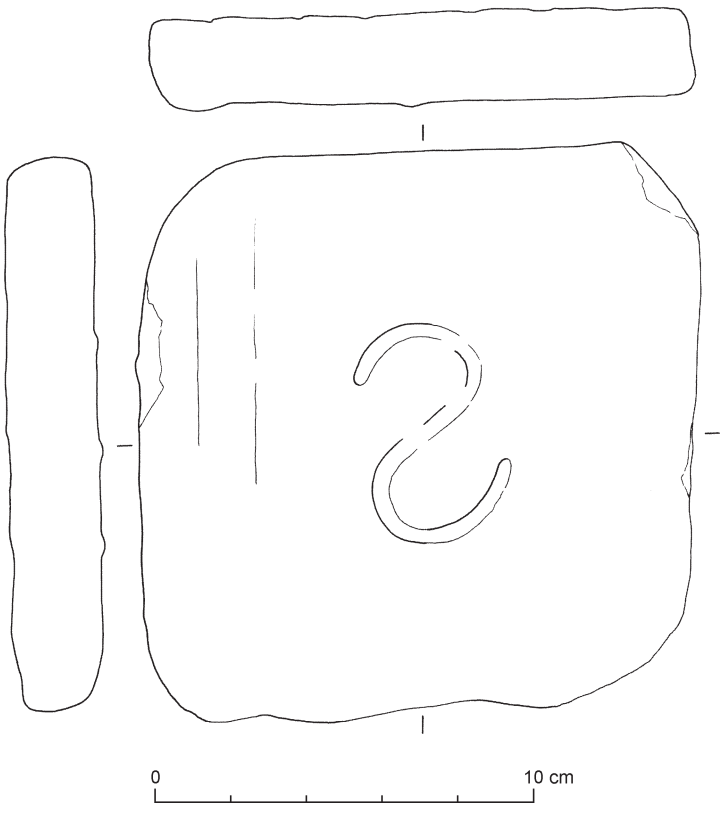

Obr. 27. Hontianska Vrbica. Dlaždica zo sondy 11.

Výstavbu najstaršieho jednoloďového románskeho kostola s trištvrtevalcovým presbytériom, ktorého nadzemné konštrukcie boli zhotovené z kvádrového muriva, možno predbežne spojiť s obdobím vrcholnorománskeho až neskororománskeho obdobia, t. j. druhej polovice 12. až prvých dvoch tretín 13. stor. Datovanie vychádza z pôdorysného typu stavby a z použitého stavebného materiálu. Časové zaradenie najstaršej stavby podporuje aj nález hrobov, ktoré prináležia k tejto stavebnej fáze. V hroboch sa už nevyskytuje prídavný hrobový inventár a zo súčastí odevu sa tu našla len jedna pracka, ktorá korešponduje s hore uvedeným datovaním.

Použitie kvádrového muriva je doložené na viacerých románskych sakrálnych stavbách v regióne Hontu, z ktorých najlepšie zachovanou analógiou je kostol sv. Anny v Kalinčiakove. Ten si dodnes ucelene zachoval loď s rozmermi 10,5 x 8 m so západnou emporou, zdobenú na fasádach podstrešným oblúčkovým vlysom, ako aj polvalcové presbytérium zaklenuté konchou. Na základe tvaroslovných prvkov a výzdoby je historikmi umenia datovaný do druhej polovice 12. stor. (*Mencl 1937*, 132; *Oriško 2003*, 169–170).

Kostol porovnateľný rozmermi, pôdorysom a stavebným materiálom s románskou stavbou v Hontianskej Vrbici sa nachádza aj v maďarskej dedine Nagybörzsöny, ktorá je vzdušnou čiarou vzdialená 24 km. Ide o kostol sv. Štefana postavený z kvádrového muriva (hnedočerveného trachytu) datovaný do prvej polovice 13. stor. (*Csáky 2011*, 95, 96). Rovnako ako Hontianska Vrbica patril v období stredoveku k majetkom ostrihomského arcibiskupstva (*Maksay 1990*, 380).

Najstaršie použitie kvádrového muriva, spred polovice 11. stor., sa nedávno doložilo v susednom regióne Tekov, a to v ranorománskych konštrukciách kostola Nanebovzatia Panny Márie v Starom Tekove (*Bóna/Matejka 2011*, 67–73; *Habovštiak/Juck 1974*, 174; *Žažová/Bóna 2014*, 245–248).

V blízkom okolí Hontianskej Vrbice sa nachádza aj ďalší bližšie nedatovaný kostol sv. Heleny v Demandiciach, časť Hýbec. Tvar jeho zaniknutého presbytéria zostáva bez archeologického výskumu za-

tiaľ neznámy, no v severnej stene lode bola výskumom doložená prítomnosť kamenného kvádrového muriva v úrovni sokla a vyššie pokračujúce tehlové murivo (*Bóna et al. 2010*, 91, 92). Ukazuje sa teda, že prítomnosť kvádrov v spodných častiach odkrytého nadzemného muriva kostola v Hontianskej Vrbici sa nemusí nachádzať aj nad úrovňou sokla.

Dispozičný druh kostola v Hontianskej Vrbici s trištvrtevalcou apsidou sa javí ako zriedkavý. S týmto druhom apsidy sa stretávame pri neskororománskej kaplnke katedrály sv. Emeráma na Nitrianskom hrade (*Mencl 1937*, 235) a pri zaniknutom románskom kostole sv. Juraja v Skačanoch (*Baxa/Bóna/Nipčová 2006*, 326). U iných románskych kostolov sa trištvrtevalcový pôdorys prejavuje len na vnútorných plášťoch murív apsidy, napr. Otrhánky (*Mencl 1937*, 138), Veľká Čalomija-Pustý kostol (*Hanuliak 2007*).

V každom prípade je nový objav kostola dôležitým prínosom nielen pre samotné dejiny obce a okolia, ale aj pre poznanie okruhu vidieckych románskych kostolov z kvádrového muriva v Honte.

Ďalším dôležitým zistením bolo ranogotické rozšírenie jednolodia o južnú prístavbu s bližšie neznámymi pôdorysnými rozmermi a neznámou funkciou. Z nej sa nateraz odkryla len časť východného obvodového múru, pričom ďalšie zistenia možno očakávať od budúceho archeologického výskumu.

Niekedy v rozmedzí 14. až prvej polovice 15. stor. dochádza podľa nových zistení k zásadnej prestavbe sakrálneho objektu. Pôvodná románska loď spolu s južnou prístavbou boli asanované a vybudovaná bola nová priestranná vrcholnogotická loď. Jej vonkajšie rozmery 15,5 x 8,2 m sú totožné s dnešnou loďou, pričom v západnom okraji lode sa odkryli zvyšky dvoch pilierov, ktoré nesú pôvodnú murovanú emporu.

V závere stredoveku vzniká dnešné polygonálne presbytérium, zachované ucelene dodnes spolu s opornými piliermi, soklom, pastofóriom i neskôr zamurovanými okennými otvormi.

Terajším výskumom sa z barokových stavebných úprav podarilo preskúmať základové konštrukcie empory, ktorá v 18. stor. nahradila staršiu stredovekú emporu, tiež sa identifikovali zvyšky mladších dvoch neskorobarokových hrobových komôr.

Ďalšie poznatky o celkovom vývoji sakrálneho objektu možno očakávať od budúcich výskumov nadzemných murív i od archeologického výskumu bezprostredného okolia pamiatky.

LITERATÚRA A PRAMENE

Ariés I — P. Ariés: Dějiny smrti I. Praha 2000.

Bakácz 1971 — I. Bakácz: Hont vármegye Mohács elött. Budapest 1971.

Bánesz 1958a — L. Bánesz: Hontianska Vrbica-Berekkalja. Výskumná správa 275/58. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1958. Nepublikované.

Bánesz 1958b — L. Bánesz: Hontianska Vrbica-Hegyalja. Výskumná správa 162/58. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1958. Nepublikované.

Bánesz 1958c — L. Bánesz: Hontianska Vrbica. Výskumná správa 256/58. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1958. Nepublikované.

Bánesz 1958d — L. Bánesz: Hontianska Vrbica-Berekkalja. Výskumná správa 149/58. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1958. Nepublikované.

Bárta 1962a — J. Bárta: Hontianska Vrbica-Bleskový kopec. Výskumná správa 1240/62. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1958. Nepublikované.

Bárta 1962b — J. Bárta: Hontianska Vrbica-Tekeny. Výskumná správa 1241/62. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1958. Nepublikované.

Baxa/Bóna/Nipčová 2006 — P. Baxa/M. Bóna/D. Nipčová: Predbežné výsledky výskumu zaniknutého kostola sv. Juraja v Skačanoch. Arch. Hist. 31, 2006, 323–332.

Bednár/Poláková 2015 — P. Bednár/Z. Poláková: Dokumentácia v krypte kostola sv. Ladislava v Nitre a kratší záchranný výskum v jeho interiéri. AVANS 2010, 2015, 42–45.

Bóna/Matejka 2011 — M. Bóna/M. Matejka: Starý Tekov – R. k. Kostol nanebovzatia Panny Márie. Architektonicko-historický výskum. Dokumentácia KPÚ Nitra a Farnosti Starý Tekov. Nitra 2011. Nepublikované.

Bóna et al. 2010 — M. Bóna/V. Kotruszová/V. Úradníček/H. Žažová: Kostol sv. Heleny v Demandiciach-Hýbeci. In: Dějiny staveb 2009. Plzeň 2010, 87–96.

CDES 1971 — R. Marsina: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislava 1971.

Csáky 2011 — K. Csáky: Szakrális emlékeink nyomában IV. Dunajská Streda 2011.

Fabian 2014 M. Fabian: Inžinierskogeologický posudok, Hontianska Vrbica r. k. kostol Panny Márie. Hontianska Vrbica 2014.

Fusek/Samuel 2013 G. Fusek/M. Samuel: Včasnostredoveká zásobná jama z Mostnej ulice v Nitre. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 39–83.

Gerecze 1906 P. Gerecze: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei. Szerkeszti báró Forster Gyula. II. kötet. Budapest 1906.

Gogová 2013 S. Gogová: Kostolný cintorín v Krásne. Tribečské spoločenstvo vo vrcholnom stredoveku. Nitra 2013.

Habovštiak 1963 A. Habovštiak: Zaniknutá stredoveká dedina Bratka pri Leviciach. Slov. Arch. 11, 1963, 407–458.

Habovštiak/Juck 1974 A. Habovštiak/L. Juck: Starý Tekov v praveku a stredoveku. Vlast. Čas. 23, 1974, 168–176.

Hanuliak 1979 M. Hanuliak: Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11.–14. storočí. Slov. Arch. 27, 1979, 167–186.

Hanuliak 1997 V. Hanuliak: Možnosti a problémy výskumu šperkov z 10.–13. storočia. Arch. Hist. 22, 1997, 275–286.

Heindel 1990 I. Heindel: Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet. Berlin 1990.

Hudák 1984 J. Hudák: Patrocíniá na Slovensku. Bratislava 1984.

Ivanič 2011 P. Ivanič: Stredoveká cestná sieť na Pohroní a Poiplí. Nitra 2011.

Kiss 1879 K. Kiss: Monografiai vázlatok. Barsi ref. Esperesség multja s jelenéből. Pápa 1879.

Králiková 2007 M. Králiková: Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Europy. In. J. Malina (Ed.): Panoráma antropologie biologické – sociální – kultúrní, 35. Brno 2007, 209.

Kuzmová/Hrnčiarik 2010 K. Kuzmová/E. Hrnčiarik: Archeologický výskum románskeho karnera a exteriéru Baziliky sv. Mikuláša v Trnave. In: Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 13. Trnava 2010, 3–10.

Maksay 1900 F. Maksay: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. kötet. Budapest 1900.

Mencl 1937 V. Mencl: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha – Prešov 1937.

Mező 2003 A. Mező: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest 2003.

Mihályiová, v tlači J. Mihályiová: Rastlinné makrozvyšky z archeologických výskumov. AVANS 2015, v tlači.

Némethy 1894 L. Némethy: Séries parochiarum et parochorum Archi-dioecesis Strigoniensis ab Antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV. Strigonii 1894.

Niedźwiadek 2004 R. Niedźwiadek: Pochówki w kościele pojezuickim p.w. św. Jana w Lublinie jako przykład szlacheckiej obrzędowości pogrzebowej z okresu staropolskiego. In: Lublin przez wieki. Szkice z badań archeologicznych. Lublin 2004, 107–129.

Oriško 2003 Š. Oriško: K problematike výzdoby dedinských kostolov v románskom období na Slovensku (so zameraním na podiel kamenárstva). Musaica 24, 2003, 167–191.

Pongrácz 2010 D. Pongrácz: Maľované rakvy z Trstenej. Pam. a Múz. 4, 2010, 18–21.

Rejholcová 1995 M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Analýza. Nitra 1995.

Ruttkay 1974 A. Ruttkay: Revízno-záchraný výskum zaniknutého kostola v Boleráze. Slov. Arch. 22, 1974, 107–127.

Ruttkay 1989 A. Ruttkay: Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Sloveska. Arch. Hist. 14, 1989, 355–278.

Ruttkay 1996 A. Ruttkay: Mitteralterlicher Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava: Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihengräberfeldern und Kirchenfriedhöfen vor dem 13. Jh. In: D. Bialeková/J. Zábojník (Hrsg.): Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava 1996, 391–408.

Sedlák 2008 V. Sedlák: Monumenta Vaticana Slovaciae, Tom. I. Trnava – Rím 2008.

Slivka 1982 M. Slivka: Výsledky výskumu kostola v Chrasti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves. Arch. Hist. 7, 1982, 385–413.

Slivka 2013 M. Slivka: Uctievanie svätých na Slovensku. In: Pohľady do stredovekých dejín Slovenska. Martin 2013, 97–134.

Súpis 1967 Súpis pamiatok na Slovensku. I. Bratislava 1967.

Tirpák 2015 J. Tirpák: Hontianska Vrbica – poloha: Kostol Panny Márie a sv. Martina. Odborný posudok nedeštruktívneho archeologického výskumu geofyzikálnym meraním. Nitra 2015.

Unger 2006 J. Unger: Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. Brno 2006.

Vírter 1898 F. Vírter: Hont vármegye községei. In: S. Borovszky (Szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. Város. Budapest 1898, 25–71.

Žažová/Bóna 2014 H. Žažová/M. Bóna: Pamiatky. In: J. Bátovská a kol. (Ed.): Starý Tekov – Monografia obce. Starý Tekov 2014, 236–267.

Results of the archaeological and architectonic-historical Investiagtion of the Church of St. Martin in Hontianska Vrbica in 2014–2015

Eva Fottová – Petra Smetanová – Martin Bóna – Miroslav Matejka

Summary

The village of Hontianska Vrbica is situated in the region of Nitra, approx. 14 km southeast of Levice. It is part of the historical region of Hont. The Church of St. Martin (Fig. 2) stands on a distinct hill above the village. It is a single-nave building with a polygonal presbytery and a western tower. In older literature, it is dated to the 15th century (*Gerecze 1906*, 380; *Súpis 1967*, 416; *Vírter 1898*, 44). New information on its origin was brought by an archaeological investigation (Fig. 3) and it has proved the existence of an older extinct Romanesque church.

During two investigation seasons in 2014–2015, a Romanesque building of a single-nave church with an eastern three-quarter-cylindrical apse (Fig. 4) was discovered. The apse was documented in three trenches (3, 8, 9) in the current presbytery of the church. Thus, we can restore its inner size (lenght of 3.1 m, width of 4 m). The foundations of the apse were 86 cm deep. The first row of masonry above the foundations was preserved (Fig. 5; 6). It was 70–73 cm wide and in the facade parts, it was built of grey tuff blocks. From the south, the eastern wall of the Romanesque nave with southerstern corner (Fig. 7) was connected to the apse. In the eastern half of today's nave, masonry of the northern and southern walls of the Romanesque nave were disscovered in trenches 5 (Fig. 12) and 6. Its external size was 7.4 x 6.1 m. Only the foundations have been preserved there. The above-foundations part was destroyed by later reconstructions of the church. The Romanesque structure also includes a foundation wall separating the apse from the church nave and used as a levelling step in the past. The remains of Romanesque mortar floor are attached to it.

According to the groundplan type and used construction material, the church can be dated to the high Romanesque or late Romanesque period in the second half of the 12th to the first two thirds of the 13th century. It corresponds with the first written notice of the parish from 1291 (*Bakácz 1971*, 116, 117). The closest analogy of a block Romanesque church in the region of Hont is the Church of St. Anna in Kalinčiakovo, which is dated to the second hald of the 12th century (*Mencl 1937*, 132; *Oriško 2003*, 169–170). The oldest use of block masonry before the first half of the 11th century has been recently documented in the neighbouring region of Tekov, in the early Romanesque constructions of the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Starý Tekov (*Bóna/Matejka 2011*, 67–73; *Habovštiak/Juck 1974*, 174; *Žažová/Bóna 2014*, 245–248). Near Hontianska Vrbica, there is also the Church of St. Helena in Demandice-Hýbec, where presence of stone block masonry on the level of the baseboard has been documented (*Bóna et al. 2010*, 91, 92).

Another important discovery was the early Gothic extension of the Romanesque single nave by a southern addition with unknown groundplan changes and unknown function. Only part of its eastern circumferential wall of quarry tuff stone was detected. It was 325 cm long and 92 cm wide (Fig. 4; 13; 14).

Further function of the local parish in the following 14th century is documented by its presence in the list of parishes from 1332–1337 (*Sedlák 2008*, 89). Between the 14th and the first half of the 15th century, a remarkable reconstruction of the sacral object takes place, according to the latest discoveries. The original Romanesque nave together with the southern addition were demolished and a new large high Gothic nave was built. Its external size of 15.5 x 8.2 m is identical with the today's nave. Foundations of the high Gothic nave were uncovered in five places (1, 2, 5, 6, 11). They are built into a wider ditch, that is why they fit rather well. They are made of quarry tuff stone, rarely complemented with travertine. In this stage of construction, the church also had a matroneum. In the western part of the nave (trenches 2, 10), bottom parts of its masoned support columns of 80 x 80 cm (Fig. 4; 16; 17) were identified. Their above-foundation part was made of secondarily used tuff blocks. The existence of

remains of two Gothic floors is also related to the high Gothic construction stage. It is an older Gothic floor I in the altitude of 176.85 m in form of a thin mortar bed and a younger Gothic floor II in the altitude of 176.95 m in form of a smooth clay layer. Two layers of plaster detected on the circumferential walls and columns are related to the floors.

On the basis of several indices obtained from archaeological investigation, we suppose that in this high Gothic construction phase, the Romanesque apse survived with smaller construction adjustments. In relation to this, a new foundation was inserted along the inner wall of the apse (50 cm wide and 50 cm deep) which leaned against the inner face of the above-foundation masonry of the apse (Fig. 4; 8; 9). On its surface, there was a Gothic floor with the altitude of 177.10–177.12 m. It comprised a mortar bed in which tuff stones with rounded edges were placed. When the original Romanesque apse was used, there was one younger floor with its sufrace in the altitude of 177.25 m. Only its mortar bed and remains of brick tiling have been preserved. These floors can correspond with Gothic floors I and II detected in the nave of the church. The difference in the altitudes might have been caused by the intentional elevation of the Gothich sanctuary.

By the end of the Middle Ages, the today's presbitery is added to the existing high Gothic nave of the church after the Romanesque apse had been removed. It is the current shape of the eastern end of the church with its external size of 9 x 7.8 m. The foundations of the presbytery were made by placing stone in the ditch and pouring mortar on it (Fig. 18). The late Gothic floor comprised a firm mortar bed with the altitude of 177.25–177.30 m. Impressions of bricks have been detected in it. On the basis of the stone tower-shaped pastophorium which has been preserved to this day as well as by the profiled stone window casings of the presbytery, we date the construction of the presbytery to the late Gothic period with dating to the turn of the 15th and 16th centuries.

In the 16th century, the village of Hontianska Vrbica belonged to the Archbishopric of Esztergom (*Maksay 1900*, 380). It was transferred into the hands of the Continental Reformed Church in the first half of the 17th century (*Kiss 1879*, 266–268). The church was returned to the Catholics probably in 1769. At that time, the church is newly consecrated – to the Immacualte Conception of the Virgin Mary (*Némethy 1894*, 95). The Baroque changes to the church and its new facade from the 18th century are probably related to the new conditions (*Súpis 1967*, 416).

As for the Baroque adjustments, foundation constructions of the matroneum were uncovered. In the 18th century, the matroneum replaced the older matroneum as well as two levels of Baroque floors. At the same time, remains of two late Baroque burial chambers were identified (Fig. 19–22). They were vaulted brick constructions situated under the floor in the northwestern part of the church's nave. One of them was fully uncovered (1). A burial (11) of a local thane was situated on its bottom. The body was deposited in a wooden coffin decorated with textile and decorative brass nails (Fig. 25: 4, 5; 26).

During the archaeological investigation, we documented 17 burials from the church cemetery (Fig. 23; 24). On the basis of vertical stratigraphy, position of burials regarding masonry of the church and the finds, we date the burials from the second half of the 12th century to the 16th–17th centuries. The oldest group of burials originally located near the Romanesque building includes burials 8–10, 14–17. Burials 5–7 are dated to the 14th–15th centuries. The youngest horizon of burying in the church cemetery documented by the archaeological investigation is represented by four children's burials 1–4 with rough dating to the 16th–17th centuries which were located near the southern wall of the presbytery. We were not able to classify three burials precisely.

Besides interesting find situations, the archaeological investigation has brought several finds. They are mainly metal parts of garment (Fig. 25). In four cases, parts of belts were found – buckles, end tips, metal decorations of belts, organic remains of belts. Besides these, there were decorative metal rivets and well preserved remains of clothes of the body from tomb 1. One example of a probably Romanesque tile with plastic representation of letter S was discovered on a secondary site (Fig. 27).

Further knowledge of the complex development of the sacral object is expected from future investigations of the masonry above the terrain as well as from the archaeological investigation of the nearest surroundings of the monument.

Fig. 1. Hontianska Vrbica on the map from the first (1764–1787) and second (1810–1869) military mappings with marked Church of St. Martin. Source of the map: National Geoportal of SR [11-7-2016].

Fig. 2. Aerial photo, view of the church from the northwest. Source: www.hontianskavrbica.sk [11-7-2016].

Fig. 3. Hontianska Vrbica. Distribution of trenches of the archaeological investigation in 2014–2015.

Fig. 4. Hontianska Vrbica. Groundplan of the church with uncovered architectures and constructional-historical analysis of masonry. Legend: a – 1st phase – Romanesque, from 2nd half of the 12th century to second third of the 13th century; b – 2nd phase – early Gothic?; c – 3rd phase – late Gothic, from 14th century to first half of 15th century; d – 4th phase – late Gothic, around the turn of 15th and 16th century; e – 5th phase – earlier Baroque, around half of the 18th century; f – 6th phase – later Baroque, probably second half of 18th century; g – pole pits of wooden construction.

Fig. 5. Hontianska Vrbica. Trench 3 (2014). Torso of the Romanesque apse and the southeastern corner of the Romanesque nave; north – top part of the younger interior foundation; south – foundations of today's presbytery.

Fig. 6. Hontianska Vrbica. Trench 3 (2014). Above-ground block masonry of the Romanesque apse; top of the younger foundation in the apse's interior.
Fig. 7. Hontianska Vrbica. Trench 3 (2014). Southeastern corner of the Romanesque nave and added foundation of the southern addition.
Fig. 8. Hontianska Vrbica. Trench (2015). Interior of the Romanesque apse. South – foundations and the first row of masonry of the apse; west – dividing foundation between the apse and the nave; northeastern corner – remains of the Gothic floor; centre – younger interior foundation.
Fig. 9. Hontianska Vrbica. Trench 3. Eastern, western and northern profiles of the trench. Legend: a – 1st phase – Romanesque, foundations and first aboveground row, floor; b – 2nd phase – early Gothic?, foundations of southern extension; c – 3rd phase – late Gothic, unstable interior floor foundations; d – 4th phase – late Gothic, foundations of presbytery, floor; e – 5th phase – Baroque, older, floor.
Fig. 10. Hontianska Vrbica. Trench 8. Northern line of the Romanesque apse; surface of the Gothic floor in the interior of the apse; northern wall of today's presbytery.
Fig. 11. Hontianska Vrbica. Trench 9 – eastern part of the Romanesque apse. Photo by B. Balžan.
Fig. 12. Hontianska Vrbica. Western part of the church's nave. Trench 5 – northern foundation of the Romanesque nave; trench 1 – part of burial chamber 1. 3D photogrametry by B. Balžan.
Fig. 13. Hontianska Vrbica. Groudplan of the church with photogrametrical documentation of the masonry uncovered in 2015. Photogrametry by B. Balžan.
Fig. 14. Hontianska Vrbica. Trech 11. Foundation of the southern addition. Photogrametry by B. Balžan.
Fig. 15. Hontianska Vrbica. Trench 5. Top of the foundation of the Romanesque nave's northern wall and remains of Gothic floors in the northern profile; in the background – foundation of the high Gothic nave.
Fig. 16. Hontianska Vrbica. Trench 10. Southern column of the Gothic matroneum with remains of Gothic plasters – view from the northeast; in the profile – remains of two Gothic floors.
Fig. 17. Hontianska Vrbica. Trench 2 – eastern profile of the trench. Legend: a – 3rd phase – late Gothic, nave foundations, northern pillar of choir, floors; b – 5th phase – Baroque older, foundations of northern pillar of choir; c – 6th phase – Baroque, later, eastern wall of tomb K2; d – travertine boulder; e – level of medieval plaster.
Fig. 18. Hontianska Vrbica. Trench 4 – foundantion and above-foundation masonry of today's presbytery and supporting column. View from the south.
Fig. 19. Hontianska Vrbica. Trench 1. Burial chamber 1 – view from the north.
Fig. 20. Hontianska Vrbica. Trench 1. Burial chamber 1 – southern wall.
Fig. 21. Hontianska Vrbica. Trench 2. Burial chamber 2 – view from the south.
Fig. 22. Hontianska Vrbica. Trench 2. Burial chamber 2 – southern wall.
Fig. 23. Hontianska Vrbica. Trench 4. Burials 1–10.
Fig. 24. Hontianska Vrbica. Trench 11. Burials 14–17.
Fig. 25. Hontianska Vrbica. Finds from burials. 1 – burial 5; 2 – burial 6; 3 – burial 4; 4–5 – burial 11, decoration from the coffin; 6 – burial 6; 7 – burial 2; 8 – burial 6; 9 – burial 16.
Fig. 26. Hontianska Vrbica. Trench 1. Burial 11 in burial chamber 1, remains of garment in a wooden coffin. View from the south.
Fig. 27. Hontianska Vrbica. Tile from trench 11.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

PhDr. Eva Fottová
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraufott@savba.sk

Mgr. Petra Smetanová
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
petra.smetanova@savba.sk

Ing. Arch. Martin Bóna, PhD.
Štefánikova 14
SK – 953 01 Zlaté Moravce
bona.martin@gmail.com

Ing. Miroslav Matejka
J. G. Tajovského 1198/6
SK – 957 01 Bánovce nad Bebravou
miromat@centrum.sk